

آذربایجان سرزمین ترکان است (۱)

دکتر محمدرضا باغبان کریمی

چکیده:

ایمیل:

Mrb_karimi@yahoo.com

وابستگی:

مدرس سابق زبان و ادبیات ترکی در
دانشگاه‌های زنجان (۱۳۷۶-۱۳۸۴) و
(۱۳۸۴-۱۳۸۰) کردستان (سینانداش)

اسناد باستانی که در دهه‌های اخیر کشف شده و مورد بررسی‌های دانشمندان معاصر قرار گرفته است همگی بر استقرار ترکان در آذربایجان تأکید می‌کنند. استقرار مدنیت‌های باستانی مانند هورری، گوتی، ماننا و... به عنوان پروتو ترکان بشمار می‌آیند و علم زبان‌شناسی این امر را مسجل ساخته است که این مدنیت‌ها بعلاوه سومریان و عیلامیان نیز پروتو ترک به شمار می‌آیند. برخلاف برخی از نظریه‌پردازان دروغین، مردم آذربایجان با آمدن سلجوقیان ترک‌زبان نشده‌اند بلکه همواره مدنیت‌های ترک‌منشأ در این سرزمین ساکن بوده‌اند. حضور اقوامی چون هون، سابیر، قپچاق، آوار، بلغار، خزر، اوغوز و... به همراه حکومتها و قدرتهایی که پدید آوردند از دوره‌های پیش از میلاد بنای تمدن گذاشته و زبانشان تا امروز پایدار و استوار باقی مانده و با تغییرات و تحولات منطقی زبان در روند تاریخی خود، به زبان تورکی آذربایجان تبدیل گشته است و در سده‌های بعدی زبان ادبی معیار مردم آذربایجان شده است و ادبیاتی غنی در این سرزمین پدید آمده است. عمق تاریخی و گستردگی این ادبیات نشأت گرفته از تاریخ طولانی اقوام و مدنیت‌هایی با زبان تورکی در دیار عشق و آتش - آذربایجان است. این مقاله، هرچند بطور گذرا، به بررسی حضور اقوامی که در بالا نامشان برده شد پرداخته و بررسی تاریخی روند شکل‌گیری زبان تورکی را در آذربایجان بصورت کتابخانه‌ای بر عهده دارد.

کلمات کلیدی: زبان تورکی، آوار، هون، خزر، سلجوق و آذربایجان.

استناد (آپا):

باغبان کریمی، م.ر. آذربایجان سرزمین ترکان است (۱). ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳،

شماره ۱۰، تابستان ۱۴۰۵. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

Azerbaijan is the Land of the Turks

Dr. Mohammad Reza
Baghban Karimi

Email:

Mrb_karimi@yahoo.com

Affiliation:

Abstract:

Ancient documents discovered in recent decades and examined by contemporary scholars all emphasize the settlement of Turks in Azerbaijan. The establishment of ancient civilizations such as the Hurrians, Gutians, Mannaeans, etc., are considered Proto-Turks, and the science of linguistics has established that these civilizations, along with the Sumerians and Elamites, are also considered Proto-Turks. Contrary to some false theorists, the people of Azerbaijan did not become Turkic-speaking with the arrival of the Seljuks; rather, civilizations of Turkic origin have always inhabited this land. The presence of peoples such as the Huns, Sabirs, Kipchaks, Avars, Bulgars, Khazars, Oghuz, etc., along with the governments and powers they established, laid the foundation of civilization from pre-Christian eras, and their language has remained stable and strong to this day. Through logical linguistic changes and developments in its historical process, it has transformed into the Azerbaijani Turkish language and became the standard literary language of the people of Azerbaijan in subsequent centuries, giving rise to a rich literature in this land. The historical depth and breadth of this literature originate from the long history of peoples and civilizations with the Turkish language in the land of love and fire - Azerbaijan. This article, albeit briefly, examines the presence of the peoples mentioned above and undertakes a library-based historical study of the process of formation of the Turkish language in Azerbaijan.

Key words: Turkish language, Avar, Hun, Khazar, Seljuk, and Azerbaijan.

CITATION (APA):

Baghban Karimi, M.R. Azerbaijan is the Land of the Turks. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 10, Summer 2026, ISSN: 3041-8690.

Azərbaycan Türklərin Vətənidir

Dr. Mohammad Reza
Baghban Karimi

E-poçt:

Mrb_karimi@yahoo.com

Mənsubiyyət:

Xülasə:

Son onilliklərdə aşkar edilmiş və müasir alimlər tərəfindən tədqiq olunan qədim sənədlərin hamısı Azərbaycanda türklərin məskunlaşdığını vurğulayır. Hurrilər, qutilər, Manna və s. kimi qədim sivilizasiyaların qurulması prototürk hesab olunur və dilçilik elmi bu sivilizasiyaların, şumerlər və elamlılar ilə birlikdə, prototürk sayıldığını təsdiqləmişdir. Bəzi saxta nəzəriyyəçilərin iddiasının əksinə olaraq, Azərbaycan xalqı Səlcuqluların gəlişi ilə türkdilli olmayıb; əksinə, bu torpaqda həmişə türk mənşəli sivilizasiyalar məskunlaşmışdır. Hunlar, Sabirlər, Qıpçaqlar, Avarlar, Bulqarlar, Xəzərlər, Oğuzlar və s. kimi xalqların, onların yaratdıqları dövlət və qüdrətlərlə birlikdə varlığı, miladdan əvvəlki dövrlərdən etibarən sivilizasiyanın təməlini qoymuş, dilləri bu günə qədər davamlı və möhkəm qalmışdır. Məntiqi dil dəyişiklikləri və tarixi prosesindəki inkişaf bu dil Azərbaycan türkcəsinə çevrilmiş və sonrakı əsrlərdə Azərbaycan xalqının standart ədəbi dili olmuş, bu torpaqda zəngin bir ədəbiyyat yaranmışdır. Bu ədəbiyyatın tarixi dərinliyi və genişliyi, sevgi və od diyarı olan Azərbaycanda türkcə danışan xalqların və sivilizasiyaların uzun tarixindən qaynaqlanır. Bu məqalə, qısa da olsa, yuxarıda adı çəkilən xalqların varlığını araşdırır və Azərbaycanda türk dilinin formalaşma prosesinin kitabxana üsulu ilə tarixi tədqiqini öz üzərinə götürür.

Açar sözlər: Türk dili, Avar, Hun, Xəzər, Səlcuq, Azərbaycan

CITATION (APA):

Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 10, Yay 2026, ISSN: 3041-8690.

Azerbaycan Türklerin Ülkesidir

Dr. Muhammed Rıza
Kerimi

E-posta:

Mrb_karimi@yahoo.com

Üyelik:

Özet:

Son yıllarda keşfedilen ve çağdaş bilim insanları tarafından incelenen antik belgelerin tümü, Azerbaycan'da Türklerin yerleşimini vurgulamaktadır. Hurriyerler, Gutiler, Manna gibi antik uygarlıkların kurulması Proto-Türk olarak kabul edilir ve dilbilim bilimi, bu uygarlıkların Sümerler ve Elamlılarla birlikte Proto-Türk sayıldığını kesinleştirmiştir. Bazı sahte teorisyenlerin aksine, Azerbaycan halkı Selçukluların gelişimiyle Türkçe konuşmaya başlamamış; aksine, bu topraklarda her zaman Türk kökenli uygarlıklar yaşamıştır. Hunlar, Sabirler, Kıpçaklar, Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar, Oğuzlar gibi halkların ve onların oluşturduğu hükümet ve güçlerin varlığı, Milattan öncesi dönemlerden itibaren medeniyetin temelini atmış, dilleri günümüze kadar sağlam ve istikrarlı bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Mantıksal dil değişimleri ve tarihsel sürecindeki gelişmelerle bu dil, Azerbaycan Türkçesine dönüşmüş ve sonraki yüzyıllarda Azerbaycan halkının standart edebi dili haline gelerek bu topraklarda zengin bir edebiyatın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu edebiyatın tarihi derinliği ve genişliği, aşk ve ateş diyarı Azerbaycan'da Türk dilli halkların ve uygarlıkların uzun tarihinden kaynaklanmaktadır. Bu makale, kısaca da olsa, yukarıda adı geçen halkların varlığını incelemekte ve Azerbaycan'da Türk dilinin oluşum sürecinin tarihsel olarak kütüphane tabanlı bir araştırmasını üstlenmektedir.

Anahtar kelimeler: Türk dili, Avar, Hun, Hazar, Selçuk, Azerbaycan

CITATION (APA):

Kerimi, M.R. Azerbaycan Türklerin Ülkesidir. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 10, Yaz 2026, ISSN: 3041-8690.

۱ مقدمه:

وقتی سخن از آذربایجان می‌رود ابتدا باید حدود و ثغور آن را معین سازیم. بی‌آنکه دور برویم سری به تاریخ بلعمی – کهنترین منبع مورد وثوق ایرانیان که این قلمرو را مشخص ساخته است می‌رویم. محمد بلعمی در تاریخ خود (ترجمه‌ی تاریخ طبری) آذربایجان را چنین به تصویر می‌کشد:

«اول حد از همدان گیرند تا به ابهر و زنگان بیرون شوند و آخرش به دربند خزران و بدین میانه، هر چه شهرها است همه را آذربایگان خوانند... راه‌ها به آخر آذربایگان که از آن جمله بلاد خزران شوند، گروهی برخشک و گروهی از دریا، که از هر راهی دربند خوانند و به تازی باب گویند.» (بلعمی، ج ۱، تهران، ص ۵۲۹). از طرف دیگر شرق و غرب آذربایجان را نیز سرزمین‌های بین دریای خزر و دریاچه‌ی وان خوانده‌اند.

این حدود و ثغور تا حد بسیاری از طرف جغرافی‌دانان و مورخان تکرار شده است هرچند اختلافاتی هم قابل مشاهده است. محمود کاشغری نیز در «دیوان لغات الترك» مرزهای آذربایجان را از قم تا دربند ذکر کرده است (Kaşkarlı, c. 4, 1992, 67). در منابع قدیمی عربی، حدود جغرافیایی آذربایجان از شهر دربند در داغستان امروزی تا جنوب استان همدان امروزی آورده شده است (دربندنامه، ۱۸۵۱، ص ۲۵). همین محدود جغرافیایی در دوران خلفای اموی و عباسی تحت نام «مملکت آذربایجان» تحت فرمانروایی یک حاکم عرب اداره می‌شد.

پژوهندگان غربی نیز با استناد به منابع قدیمی منطقه از جمله منابع عربی همین حدود و ثغور را پذیرفته‌اند از آن جمله کتاب «اوضاع سیاسی ولایت آذربایجان» (۱۷۹۳م) تألیف S.D. Burnasev (۱۷۴۳ – ۱۸۲۴) در از اولین آثار تحقیقی جدید در مورد حدود جغرافیایی آذربایجان می‌نویسد: «در وضعیت امروزی اراضی آذربایجان، از شمال که شروع کنیم به گرجستان چسبیده و در سمت مشرق به دریای خزر ختم می‌شود و در مسافتی نیم روزه از آنجا به عراق عجم در جنوب همدان ختم می‌شود از طرف مغرب به دریاچه‌ی وان محدود می‌گردد».

البته می‌توان تکمله‌ی حدود و ثغور آذربایجان را از منابعی مانند: المسالك والممالك، مختصر البلدان ابن فقیه، مروج الذهب، تاریخ یبری، تا خلاصه التواریخ، زبدة التواریخ، روضه الصفا، تاریخ رشیدی و حتی برهان قاطع و دهها کتاب دیگر در تأیید مرزهای جغرافیایی آذربایجان استناد نمود.

امروز برخی از نظریه‌پردازان بر این اندیشه‌ی کهنه (که تنها عمری حدود یکصد سال دارد) پای می‌فشارند که آذربایجان با آمدن سلجوقیان زبان ترکی را پذیرفته است. این اشتباه فاحشی است و واقعیت تاریخی خلاف آن را ثابت می‌کند. برای حل مسئله اوراق تاریخ را ورق می‌زنیم و به اسناد تاریخی مراجعه می‌کنیم. اکثر اسناد نشان می‌دهند که در طول تاریخ همه‌ی اقوامی که

در آذربایجان حضور داشته‌اند همگی زبانی داشته‌اند که امروز با نام پروتوتورک شناخته می‌شوند و هیچ زمانی اقوامی با منشائی جز این در این سرزمین حضور نداشته‌اند.

۲ رابطه‌ی آذربایجان و سومریان

سومریان نخستین مدنیت تاریخ را پدید آورده‌اند و اندیشه‌ی نزدیکی ژنتیکی آنان همراه با اکدی‌ان با زبان ترکی و حتی ترک بودن کلی آنان، سالیان درازی است که مباحث آتشی‌نی را سبب گشته است. انکار کنندگان قرابت ژنتیکی و خویشاوندی زبانهای سومری، اکدی و ترکی، این پارالل‌های مشهود بین این زبانها در برابر این همه مشابهات موجود زبانی، خود را می‌بازند. البته مشابهات و پارالل‌های مطرح شده، همیشه به یک اندازه مفید و قانع کننده نبوده و گاهی با تردید روبرو می‌شوند. بی‌هیچ شک و تردیدی، این مشابهات و پارالل‌ها دارای دلایل عینی قانع کننده‌ای هستند.

پروفسور توفیق حاجیف درباره‌ی ارتباط زبانهای سومری و ترکی و قرابت ژنتیکی آنها، به مقایسه‌های مشخصی در شکل‌گیری گرامری این زبانها دست یازیده و نکات قابل توجهی از تشابه و هماهنگی را مطرح می‌سازد و نهایتاً به این نتیجه می‌رسد که اسناد ارائه شده حداقل این امر را تصدیق می‌کنند که در دوران سومر و در همسایگی آنان، اقوام ترک‌زبانی زندگی می‌کرده‌اند که امکان داشته‌اند روابط فرهنگی و اقتصادی را حفظ نمایند (Haciyev, 1975, s. 155).

پروفسور بسیم آتالای هم می‌نویسد: «اکدی‌ان که پنج هزار سال پیش از این در عراق علیا زندگی کرده و دولتی تشکیل داده‌اند یک دولت ترک را به وجود آورده و خط میخی را آفریدند. در عراق سفلی نیز عنصر ترکی دیگری سکنی داشت. آنان نیز در علم، کشاورزی و فرهنگ، پیشرفتهای شایان داشته‌اند. اینان سومریان بودند که در تورات به صورت «سونار» ضبط شده است. این واژه به صورت سونقار هم ثبت شده است» (Atalay, 1931, 27). به نظر بسیم آتالای، آشوریها و کلدانیها در ۴۵۰۰ سال پیش در حالی که دارای اسامی ترکی بودند و از فرهنگ و مدنیت سومری و اکدی متأثر بودند به حکومت رسیدند و با تعدی و ظلم قوانین سومری و اکدی را نابود کردند بطوریکه اثری از آنان باقی نماندند. مؤلف درباره‌ی بینشهای دینی و عقیدتی این دو ملت قدیمی می‌نویسد: «اکدی‌ان و سومریان نیز همچون ترکان باستانی به ستایش و پرستش ماه، خورشید، ستارگان. نیروهای طبیعت می‌پرداختند.» (Atalay, 1931, 31).

به نظر متخصصان، بین زبانهای عیلامی و ترکی قرابت ژنتیکی وجود دارد (Haciyev, 1976, 61) از جمله ژامپولسکی وجود پارالل‌های معین لکسیک و جهات مشترک در زبانهای عیلامی و ترکی را مطرح می‌سازد و می‌گوید در زبان عیلامی واژه‌هایی چون اؤکوز، مئشه و... با همان مفاهیم آشنای ترکی مشاهده می‌گردد (Haciyev, 1976, 72) و دارای همان مفاهیمی هستند که امروز در زبان آذربایجان فعالند.

۳ حضور ترکان در هزاره‌های پیشین در آذربایجان

هزاران سال پیش ترکان در آذربایجان اسکان یافته و مدنیتهای توانمند و پایداری ایجاد کرده، حکومتهایی برپا داشته‌اند که هورری، گوتی، لولوبی و... و در نهایت مانناها نمونه‌هایی از این حکومت‌هاست و ماننا سلف اصیل مردم آذربایجان بوده و زبان تورکی امروز را نیز تداعی می‌کند؛ زبان تورکی یادگاری از هزاران سال پیش در این سرزمین اصالت خود را نمایان می‌سازد. داده‌های زبان‌شناسی تطبیقی توسط عالمان معاصر ضمن اثبات قدمت زبان تورکی در آذربایجان، اسناد تاریخی که در دهه‌های اخیر منتشر شده‌اند مانند اسناد آشوری، بابلی و ماننایی نیز تاریخ زبان تورکی را در آذربایجان به هزاره‌های ماقبل تاریخ می‌برد. اینک با استناد به حقایقی که از دل تاریخ بیرون آمده است می‌توان ترکان را اصیل‌ترین مردم آذربایجان دانست؛ در این مسیر علوم مختلفی چون باستان‌شناسی، زبان‌شناسی و انسان‌شناسی برای کشف حقایقی که از سده‌ی پیش انکار شده‌اند بهره گرفت و علم امروزین این توان را دارد که غبار از روی حقایق بزداید و جعل و تحریف‌ها را نیز برملا کند. اسناد غیرقابل کتمان امروز پیش روی ماست و تاریخ نوشته در کتیبه‌های آشوری و بابلی نشانگر حضور توروک‌ها و توروخ‌ها همان ترکان امروزی است. بر اساس اسناد غیرقابل کتمان، ترکان آذربایجان اصالت هزاران ساله را دارا هستند.

تا سی قبل، پیش از کشفیات دهه‌های اخیر در شهرهای باستانی ریمه، ماری و تپه شمشارا نام «توروک» در ایران ناشناخته بود؛ تا اینکه کتیبه‌های شمشارا از سوی بخش آشورشناسی دانشگاه کپنهاک مورد تحلیل قرار گرفته و تایید شدند و باستان‌شناس ایرانی - آذربایجانی دکتر یوسف مجیدزاده در سال ۱۳۷۶ با نشر کتاب خود حقایق تاریخی توروک‌کی‌ها را آشکار نمود. در سراسر کتاب مذکور آوانگاری فرمهایی از «توروک» با پسوندهایی همچون «لو» - «توروکلو» به معنی انسان توروک و غیره آمده است. بررسی کتیبه‌های تپه شمشارا شامل آرشیوی از نامه‌های پادشاهانی چون «شامشی اداد» تا «حمورابی» در سال ۱۹۵۷ تاریخ ۷ هزار ساله شهر باستانی ماری (Mari) [تل حریری امروزی] برملا کرد. این شهر با ۵۰ هزار ساکن از بزرگترین شهرهای جهان باستان به شمار می‌رود. متون این کتیبه‌ها از پادشاهان بین‌النهرینی است که احوال آن سرزمین را در هزاره‌ی دوم پیش از میلاد گزارش می‌دهد، و در این حوادث از نبردهای خود با ساکنان آذربایجان صحبت به میان می‌آورد که آنها را با نام Turuki می‌خواندند و در حوضه‌ی دریاچه‌ی اورمیه و اطراف آن سکونت داشته‌اند. کلمه Turuki ذکر شده در کتیبه‌های ماری قدیمی‌ترین اثریست که واژه Turk (تورک) در تاریخ را به کار برده است.

در این کتیبه‌ها از حضور توروک‌ها یا توروخ‌ها (توروک‌کی‌ها) در اطراف دریاچه‌ی اورمو (آذربایجان) سخن رانده و از دیگر مدنیتهای این منطقه مانند سابیرها، ایلامی‌ها و گوتی‌ها نیز سخن رفته است که همگی از اقوام پروتوتورک شمرده می‌شوند. نام توروخ و توروک در این کتیبه‌ها (ریمه و شمشارا) بارها ذکر شده است.

یامپولسکی (Gerald Jampolsky) (رئیس‌نیا، ۱۳۷۹، ۸۷۶)، ارنست هرتسفلد* (Ernst Emil Herzfeld) (۱۸۷۹-۱۹۴۸) و دیگران در مورد توروکی‌های آذربایجان می‌نویسند: «نام تورک از دیرباز وحتى قبل از هجرت آریایی‌ها به فلات ایران با منطقه آذربایجان در ارتباط عمیق بوده تا حدی که منطقه دشت اورمیه و اطراف آن را در کتیبه‌های بین‌النهرینی با نام Turukum یعنی مسکن مردمان توروکی می‌شناختند. قبایلی که تحت نام توروکی و لولوبی شناخته می‌شدند، ساکنین مختلف منطقه آراتا (اورمیه و آذربایجان کنونی) بودند که متعلق به خانواده زبانهای تورکی-آلتایی هستند. به استناد به منطقه جغرافیایی، لغت توروکی‌ها و لولوبیان مرتبط با لغت مردمان منطقه آراتا (آذربایجان) است، که احتمالاً از نژاد و لغت آلتایی-تورکی است».

(رئیس‌نیا، ۱۳۷۹، ۸۹).

یامپولسکی «توروکی‌ها» را ساکنان آذربایجان در هزاره‌ی دوم قبل از میلاد - حداقل از آغاز هزاره‌ی دوم قبل از میلاد در اطراف دریایچه‌ی اورمیه دانسته‌اند. اطلاعاتی که دانشمندان غربی از روی الواح آشوری قدیم منتشر کرده‌اند در سال ۱۳۷۶ شمسی از طرف آقای دکتر یوسف مجیدزاده** باستان‌شناس معروف ایرانی، در ایران منتشر شده است؛ اطلاعات دقیق از حکومت گوتیان در آذربایجان بین سالهای (۲۳۰۰-۲۱۷۵ قبل از میلاد) بوده است. نخستین اطلاعی که از توروکی‌های باستان آذربایجان داده شده است مربوط به شمش‌ی آداد اول (۱۸۱۳-۱۷۸۱ ق.م) پادشاه آشور می‌باشد ولی این موضوع که «توروکی‌ها» قبل از این تاریخ با حمورابی پادشاه مشهور بابل (به تاریخ دلاپورت ۲۰۰۳ - ۱۹۶۱ ق.م) درگیری‌هایی داشته‌اند، مورد تصدیق دانشمندان بوده است. این درگیری‌ها دهه‌ها ادامه داشته است. (کریمی، ۱۴۰۴، ج ۱، ۵۵).

همه‌ی پژوهشگران تاریخ از ایرانی تا مستشرقین، التصاقی‌زبان بودن مدنیت‌های کهن آذربایجان: هورری، گوتی، ماننا و... را تصدیق کرده‌اند؛ این اطلاعات با یافته‌های اورارتویی نیز مطابقت دارد (کریمی، ۱۴۰۴، ج ۱، ۲۹).

کتاب People of ancient Assyria در سال ۲۰۰۸ منتشر شد (Jørgen Læssøe, Routledge, 2008) که در آن نتایج تحقیقات باستان‌شناسی در بین سالهای ۱۹۵۷-۱۹۵۸ تکرار شده است. در این کتاب در باره‌ی توروک‌ها اطلاعات علمی بسیاری ارائه شده است. نام توروک و توروخ نه تنها در کتیبه‌های آشوری، بلکه در کتیبه‌های بابلی نیز موجود است؛ همچنین در الواح سومری - نیاکان آذربایجان نیز بوفور یاد شده است.

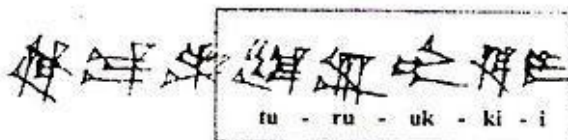
ارتباط بین سرزمین سومریان و آذربایجان حقیقتی انکارناپذیر در تاریخ است و تورقی در تاریخ سومریان و نبرد آنان در برابر هجوم آشوریان نشان می‌دهد که با حمله‌ی آشور به بابل و قلع و قمع سومریان، بسیاری از آنان به راهی که آمده بودند - یعنی به آذربایجان برگشتند و در آذربایجان بنای تمدن گذاشتند که حاصل آن همان مدنیت‌های هورری، گوتی و... است. در واقع این تاریخ ممتد ترکان در آذربایجان است.

از دیگر سو، پروفیسور فریدون آغاسی اوغلو در کتاب دوققوز بیتیک با تحقیقات تاریخی- زبانشناسی و فولکلوریک به اثبات این امر موفق گشته است که ترکان، نخستین بار در اطراف دریاچه‌ی اورمو بنای تمدن گذاشته‌اند و از این سرزمین به اکناف کره‌ی زمین: آسیای میانه و اروپا رفته‌اند. (جلیل اوو، ۱۴۰۴، ج ۱، ۱۷).

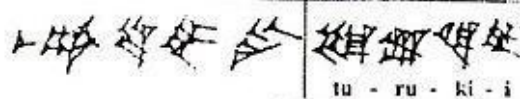
می‌دانیم زبان پدیده‌ای است که ساختار آن طی حتی چند سده تغییر نمی‌یابد. بسیار اتفاق می‌افتد که واژگان از زبانی به زبانی دیگر در عرض سده‌ها (-امروزه این اتفاق بخاطر وسایل ارتباطی مدرن در طول مدت کمتری، شاید چند دهه اتفاق می‌افتد-) زبانی را تحت تاثیر شدید زبان دوم قرار می‌دهد اما ساختار زبانی مدت زمان بسیار بیشتری می‌طلبد تا تغییری در آن حاصل شود. به گفته‌ی زبانشناس معاصر - چامسکی، زبانی که امروز دارای ساختار مثلاً پیوندی است اگر ۱۰ هزار سال پیش برگردیم همان ساختار را دارد و هزار سال بعد نیز در همان ساختار خواهیم دید (چائومسکی، ۱۳۶۷، ۳۱۰). با این توضیح زبان امروز مردم آذربایجان و تمام ترکان دارای ساختار پیوندی است و زبان توروک‌کی‌ها و هورری‌ها و گوتی‌ها و دیگر مدنیت‌های مستقر در آذربایجان و آسیای میانه پیوندی ست. همچنین از نظر واژگانی نیز با گذشت هزاران سال از دوره‌ی آن مدنیت‌ها، واژگان بسیاری هم‌اکنون در زبان امروز تورکی با واژگان زبان‌های هورری و گوتی و توروک‌کی و... دارای مشابهت‌های فراوانی است.

Gil lövhələrdə *türk* (turuk) sözünün müxtəlif mixi yazılış formaları

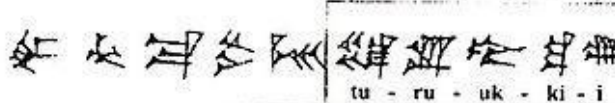
№16 (11)

№22 (5)

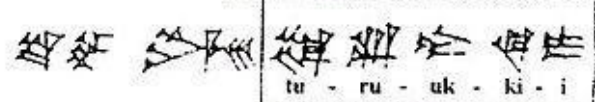
№23 (20)

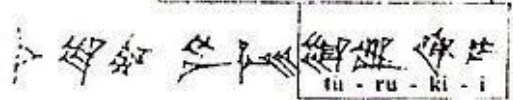
(25)

(31)

№24 (25)

در الواح گلی فوق نوشتار واژه‌ی «تورک» را به خط میخی مشاهده می‌فرمایید.

توروککی‌ها همواره تهدیدی برای آشور تلقی می‌شدند بویژه توسط دو امپراتور مهم آشور یعنی شمشی-آداد یکم (Shamshi-Adad I) (۱۸۱۳ تا ۱۷۸۲ پیش از میلاد) و پسر و جانشین او ایشمه داگان (Ishme-Dagan) (از ۱۷۸۱ پیش از میلاد به بعد). تاریخ آشور نشان می‌دهد که توروککی‌ها شهر مردامان (Mardaman) را در حدود سال ۱۷۶۹ پیش از میلاد تصرف کردند.

یوسف مجیدزاده با استناد به منابع غربی (Laessoe, 1959, 31) و بر اساس مندرجات الواح آشوری مربوط به شمشی آداد اول می‌گوید: «گوتی‌ها و توروککی‌ها همواره برای شمشی آداد اول پادشاه آشور مزاحمت‌هایی ایجاد می‌کردند به ویژه توروککی‌ها که تصرف «شوشا» را برای وی غیرممکن کرده بودند و دشمنان خطرناکی برای آشور به شمار می‌رفتند (مجیدزاده، ۱۴۰۱، ۱، ۱۴۸).

در سال ۱۷۷۳ ق.م (مطابق با سال ۳۷ حکومت حمورابی)، توروککی‌ها توانستند بابل‌ها را شکست دهند. این واقعه در متون بابل‌ی ثبت شده‌است (Mieroop, 2005, 87-88). این منطقه سرانجام حدود سال ۱۷۶۰ پیش از میلاد توسط حمورابی تسخیر می‌شود و پس از آن توروککی‌ها محدود شده و در جمعیت هوری‌ها ادغام می‌شوند. پس از آن‌ها هوری‌ها در این منطقه غالب می‌شوند (Mieroop, 2016, 121).

در نامه‌های «ماری» نام دو فرمانروای توروککی ذکر شده که نام یکی از آنها (رهبر توروککی‌ها) «زازی» بوده است. دکتر مجیدزاده با استناد به مطالب بدست آورده‌اش بر این عقیده‌اند که نام هر سه فرمانروای توروککی، از «هورریان» بوده‌اند. مجیدزاده با توجه به این اسامی این استنتاج را کرده است که: «شاید بتوان گفت که تمام قوم جنگاور توروککی که در توروکوم زندگی می‌کردند و با حمورابی درگیری‌هایی داشتند از اقوام هوری بوده‌اند» (مجیدزاده، ۱۴۰۱، ۱۶۹). از آنجایی که زبان قوم هوری شناخته شده است و هیچ دانشمندی در خصوص التصاقی بودن این زبان تردیدی نکرده است وقتی توروککی‌ها از تبار هوری‌ها شمرده می‌شوند دلیلی بر تورک بودن آنان نیز خواهد بود (کریمی، ۲۰۲۵، ۳۶-۴۴)؛

ساکاها

ساکاها در تاریخ پر ارج آذربایجان امضای خود را زده‌اند. بر اساس نظر بسیاری از دانشمندان و پژوهشگران تاریخ آذربایجان، ساکاها از آسیای میانه تا سواحل رود دانونب در اروپا حرکت کرده و ساکن شده‌اند. ساکاها در ۱۷۰۰ سال ق.م در تاریخ ظهور کرده‌اند و آثارشان امروز هم در آذربایجان قابل مشاهده است. آنان در سده‌ی دوم میلادی جای خود را به امپراتوری خزران داده‌اند.

سکاها در تاریخ آذربایجان جایگاه ویژه‌ای دارند و تأثیرشان در تاریخ زبان این سرزمین ماندگار بوده است. در کتیبه‌ی اسروه ساکاها با نامهایی چون ایشکوزا و شکورزا Ishkuz یا Shukrza نامیده و از سردار معروف ساکاها با نام ایشپاکادان

Ishpakadan نام برده‌اند. یونانیان هم سکاها را اسکوت یا اسکیت می‌نامیدند. اسکوت در زبان یونانی به معنی پیاله است و چون سکاها همواره پیاله همراه داشته‌اند بدان نام نامیده شده‌اند. آنان را هندیان: چاکا Chaka، و آشوریان ایشکوزی می‌گفتند. سکاها از طرف پارسیان همان تورانیان دانسته می‌شدند. از سکاها تا ۲۰۰ ق.م. نام برده شده است. آنان جای خود را به خزران داده‌اند (کریمی، ۱۳۹۷، ۵۶).

سکاها در ۸۰۰ سال ق.م در برابر آشوریان قد علم کرده و آنادولو، آذربایجان و اطراف آنرا در دست گرفته‌اند. ساکاها با رهبری ایشپاکای Ishpakay علیه آشور جنگیده و بر آنان غلبه یافتند. هرودوت با تأیید منابع آشوری اظهار می‌دارد که آنان در سرزمین‌های آتروپاتن – آذربایجان امروزی می‌زیسته و مدنیت خود را در اطراف دریاچه‌ی اورمیه برپا نموده‌اند. سکاها رابطه‌ای سالم با مادها داشته و از حمایت آنان برخوردار بوده‌اند. سکاها در سال ۶۳۸ ق.م علیه کیمیری‌ها هجوم آورده و آنان را از بین برده‌اند. اما شاه آشور برای نابودی سکاها به اورارتویی‌ها متوسل می‌گردد. پارتاتوآ خواستگار دختر آشور شده و آنان را علیه سکاها می‌شوراند. ده سال بعد، بنا بگفته‌ی هرودوت، مادیش فرزند پارتاتوآ از سکاها شکست خورده است. هرودوت اضافه کرده و می‌نویسد مادها ۲۸ سال دیگر زیر سلطه‌ی سکاها بوده و بعد از ۲۸ سال توانسته‌اند سکاها را از بین ببرند.

ساکاها با هخامنشان بویژه کورش و داریوش نبردها کرده و داریوش پادشاه هخامنشی بزرگترین لشکرکشی تاریخ را علیه آنان بکار گرفته است! باز هم در زمان انوشیروان، سکاها در آذربایجان قدرت یافته‌اند، حتی در داخل قشون ساسانی نیز وجود داشته‌اند. یافته‌های باستان‌شناسی در مورد ساکاها بسیار گسترده است و این حفاریها از جوار چین تا آذربایجان و سواحل دریای سیاه اتفاق افتاده است. اشیای بدست آمده هم بسیار خیره‌کننده است. پژوهشگران و باستان‌شناسانی چون ملگونوف (سال ۱۷۶۳)، کلارک، پالاس، دوبوآ ئدو مونته‌پرد، سوماروکوف و دیگران به کاوش و حفاری پرداخته‌اند. آنقدر وسایل بدست آورده‌اند که در سال ۱۸۰۶ بیکلایف یک موزه از این اشیاء درست می‌کند. ۱۵ سال بعد موزه‌ی دیگری بنام تئودوسیا افتتاح می‌شود. سال ۱۸۲۵ موزه‌ی معروف کرج بوجود می‌آید. این موزه‌ها چنان هیجانی در جهان می‌آفریند که عتیقه‌شناسان وارد میدان می‌شوند و کسان معروفی چون دوبروکس، استمپوسکی، بلارمبرگ، آشیل، کاریشا و دیگران موزه‌های شخصی هم افتتاح می‌کنند. (م. کریمی، ۱۳۹۷، ۱۸).

رادلوف در سال ۱۸۶۰ گام بزرگ دیگری برای شناختن ساکاها برمی‌دارد. او در سال ۱۸۶۵ گنجینه‌ای را می‌یابد که حیرت همگان را سبب می‌شود. البته متأسفانه برخی ندانم‌کاریها سبب شده تعدادی از اسناد نابود گردد و برخی سرقت‌ها نیز سبب نابودی و از دسترس خارج شدن دیگر اسناد گشته است. در اوایل سده‌ی بیستم پای اروپاییان بدین سو باز شد و از کشورهای مختلف مانند فرانسه، فنلاند، انگلیس و غیره نیز آمدند و می‌توان ادعا کرد که در همه زبانهای اروپایی اسنادی به زبان خودشان در مورد ساکاها وجود دارند. برخی از این عالمان عبارتند از: گنداکوف، روستوتسِف، رودنکو و گریاسنوف از روسیه، مینز و دالتون

از انگلیس، رایناک از فرانسه، تالگرن از فنلاند معروفترین آنان هستند. این دانشمندان نوشته‌های هرودوت را بررسی و تأیید کرده‌اند. این پژوهشها تا اواسط سده بیستم تداوم یافته و وارد فاز کتابخانه‌ای شده است و اطلاعات جامعی در این موضوع عیان شده است.

زبان ساکاها

همانگونه که مورخان قبل از میلاد ساکاها را همچون فرزندان یافت نام برده‌اند محققان معاصر نیز بر اساس اسناد بدست آورده‌شان بدین نتیجه اقناع شده‌اند که آنان جزو پروتوتورکان بوده‌اند. این محققان رد پای ساکاها را در دوران بعد از میلاد در آذربایجان می‌یابند. کتیبه‌هایی که دال بر تاریخ و حوادث ساکاهاست امروز خوانده شده و زبانشان پروتوتورک دانسته می‌شود. از این دانشمندان می‌توان بزرگانی چون گراناچی Granaji، مینز Mains، آلبرت هرمان Albert (۱۸۸۷-۱۹۵۸) Hermann، کرچمر (۱۸۸۸-۱۹۶۴) Ernest Kretschmer، نیبور (۱۷۳۳-۱۸۱۵) Carsten Niebuhr و ... نام برد که تعدادشان هم کم نیست. بین زبان ساکاها با زبان ماننا و ماد شباهتهای فراوان وجود داشته و زبان‌شناسان بدان اعتراف کرده‌اند.

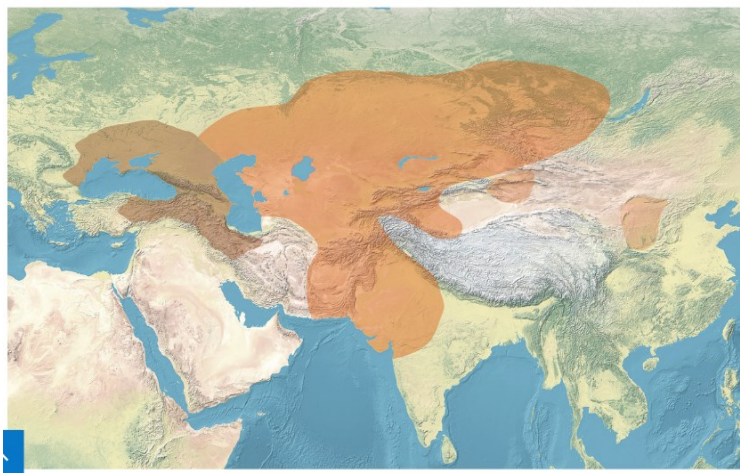
از آثار بجا مانده از شاهان ساکاها اسنادی انکار-ناپذیر از زبان التصاقی آنان بشمار می‌آید. بسیاری از واژگان مندرج در این کتیبه‌ها امروز هم جزو واژگان رایج زبان ترکی هستند مانند: گوگ، اوغول، چاغری، قاتماق، آرتماق، اوتورماق، اؤته، آرتیق، اورون، اوناماق، قوت، یول، بالیق و... که امروز هم با همان تلفظ رایج هستند و تحولات ۳۰۰۰ ساله هم در ساختار واژگان و جملات قابل ذکر هست. حتا در کتیبه‌ی بیستون واژگان ترکی فراوانی موجود است قابل ذکر هم هست که واژگان ترکی در این کتیبه بیشتر از واژگانی است که احیاناً فارسی بوده باشد. سخنان ادیبان فارس از جمله دکتر خانلری، ملک‌الشعراى بهار، مجتبی مینوی و دیگران قابل بررسی است. کلماتی مانند گوئن، دری به معنای پوست و چرم، آت به معنی اسب، گوسا به معنی گوش، قاسیرغا به معنی گوشواره، اوخ و آتار به معنی تیر و انداختن، و بسیاری دیگر از این واژگان قابل ذکر هستند. در کتیبه‌های شوش دهها کلمه را یافته‌اند که حتا امروز هم با وجود تحولات زبان در ۳۰۰۰ سال گذشته، با اندکی تغییر در میان مردم آذربایجان رایجند مانند: اوناماق / آرتا / اوتورماق / دالدو / دولدوراق / گوگ / آرتماق / آرتیق / قوتتا / قاتماق / چاغری / اوغول / یال / یول / ویتا / وانا / اؤته / یانا / وورون / اورون / ایرچیگی و غیره. البته زبان‌شناسانی چون پروفیسور تونا تحقیقات چندین دهه‌ی خود را در کتابشان آورده‌اند (تونا، ۱۳۹۱، ۵۶)؛ همچنین زبان کتیبه‌های شوش از طرف استاد زهتابی نیز مورد توجه بوده است (کریمی، ۱۳۸۹، ۷۸).

زبان‌شناسان آداب و رسوم ساکاها را بررسی کرده و به تطبیق یافته‌های باستان‌شناسی و نوشته‌های مورخان پیشین پرداخته و تأیید کرده‌اند. تأیید علمی حاصل از این تحقیقات ارزشمند است و بدین ترتیب رابطه‌ی نزدیک زبان ساکایی با زبان ترکی را تأیید کرده‌اند و برخی از عالمان زبان آنان را اورال – آلتایی دانسته‌اند. از این دانشمندان باید مایر، اوکسوس، روبن، مینز، تریدلر،

لافر، یاکساتای نام برد و دانشمندان ترک مانند زکی ولیدی توغان، طرخان، اوگل، سیدف و دیگران را نام برد. البته آنان از تاثیر زبان ساکایی در زبان و ادبیات مردم آذربایجان غافل نمانده حتی تاثیر آنان را در کتاب دده قورقود خاطر نشان می سازند.

در سال ۱۹۷۵ میلادی در کاوشهای زیرزمینی قبری کشف شد که مقادیر بسیاری از طلا و جواهرات را در خود داشت و در حقیقت دومین گنجینه ی سرشار از جواهرات بی بدیل شمرده اند. اما در میان این همه طلا و جواهران یک سینی نقره ای در ابعاد ۳۰ در ۶۰ سانتیمتری بیشتر از همه جلب توجه کرد. در این سینی نوشته ای حاوی ۱۷ کلمه و به زبان ترکی و با خط گوگ تورک نوشته شده بود. با آزمایشهای گاما ری دانستند که تاریخ نگارش آن به ۲۵۰۰ سال پیش برمی گردد. این سند دنیا را تکان داد و نشان داد که این مقبره مربوط به شاهزاده ی ۲۳ ساله ی ساکایی است. متن نوشته ی سینی اینست: "خاقان اوغلو ۲۳ یاشیندا اوشدو. آدی یوخ اولدو". از همان روز در اروپا و دانشمندان زبان شناس ترجیح دادند این جنگ مقدسی که حتی کلیسا علیه ترکان راه انداخته بود به صلح مقدس تبدیل کنند.

ساکاها در سده ی هفتم پیش از میلاد در آذربایجان حضور دارند که التصاقی زبان هستند و در زبان ترکان آذربایجان تأثیر خود را نهاده اند. آنان سنت کورقانها و نصب بالبال بر بالای قبر را به دیگر ترکان بعد از خود منتقل کرده اند. این سنت را در «شهر ییری» آثاری باقی مانده در مشکین شهر اردبیل از ۵۰۰۰ سال پیش شاهدیم.

گستره پراکندگی ساکاها

پیشینه گسترش دولت سکایی در غرب آسیا (۶۸۰-۶۰۰ پیش از میلاد)

مادها

ماد، از حدود ۶۷۸ ق.م. تا حدود ۵۴۹ ق.م.، بر نواحی غربی و مرکزی فلاتی که امروز ایران می‌نامیم حکمرانی می‌کرد. مادها میراثدار دولتهای قبیله‌ای پیش از خود بوده‌اند. بنا بر ادعای هرودوت که می‌گوید سلطه‌ی سکاها بر ماد تا پیش از سقوط نینوا در سال ۶۱۲ پیش از میلاد، حدود بیست‌وهشت سال به طول انجامید؛ پژوهشگران آغاز گاه‌نگاری مادها را تا سال ۷۲۸ پیش از میلاد به عقب می‌برند. مطابق منابع کهن آشوری و یونانی در مجموع معلوم می‌گردد که شش طایفه تشکیل‌دهنده‌ی اتحاد مادها عبارت بودند از: بوس‌ها، استروخات‌ها، بودی‌ها، آریزانت‌ها، مَغ‌ها و پارتاکان‌ها.

بسیاری (از جمله دیاکونف) معتقدند شش قبیله‌ای که منجر به تاسیس دولت ماد شد که تنها دو قبیله از آنها دارای زبان التصاقی‌اند. دکتر زهتابی با بررسی‌های زبان‌شناسانه چنین تحلیل می‌کنند:

بوس یا بوسای‌لار: دکتر زهتابی بوس یا بوسای را با ریشه‌ی باس، سو یکی می‌داند. به نظر دیگران نام آنان بوزای بوده است به معنی یخ‌بندان.

پارتاکن: از دو بخش تشکیل شده است: پارت که نام قبیله است و بعدها با عنوان پارتیان – اشکانیان حدود ۴۷۵ سال بر ایران حکومت کردند و پارتاکن، پارت‌کندی، شهر پارت معنی می‌دهد.

آریزانت یا آریسانت: ار به معنی ایگید مانند ارسلان، آلپ ارتونقا به کار رفته است. ار یانزی رهبر گوتی‌ها بوده است که نام قبیله نیز از نام او گرفته شده است. دیگران آنها را جزو پارسها می‌شمارند از جمله دیاکونوف. اما هستند کسانی که آریزانت را آیری‌سان دانسته‌اند و به معنی «تو دیگری(بیگانه) هستی» – که به آریایی‌ها می‌گفته‌اند. یعنی اسم تورکی با هویت فارس.

بودی: در طول هزاران سال گذشته به معنای قوم و قبیله بوده و امروز هم همین معنی و کاربرد را دارد. قصه‌ی «آدی و بودی» امروزه جزو معروفترین قصه‌های کودکان آذربایجان است.

موغ: یادگاری از دین و رهبر شامان / قام / روحانی و کاهن است که از قدیم‌ترین واژگان ترکی است که امروز هم کاربرد دارد.

استروخات یا استروقات: از کلمه قات برگرفته شده و فعل قاتلاشماق به معنای سخت شدن و محکم شدن است. استرو نیز به معنی زیرینا می باشد که معنای کامل آن می شود پایه محکم. (زهتابی، ۱۳۷۸، ۵۲۹-۵۳۱).

دیاکونوف می نویسد: «شکی نیست که در طول تاریخ پیچ در پیچ، طولانی و کثیرالجوانب پیدایش مردم آذربایجان، عنصر نژادی ماد نقش مهمی بازی کرده، حتی در بعضی ادوار تاریخی، وظیفه‌ی هدایت و رهبری را بعهده داشته است». در ادامه می نویسد: «در دوران ماد آتروپاتن، زبانهای قبیله‌های دیگر که منشاء غیرایرانی داشتند وجود داشته است» و خاطر نشان می سازد که «در طی تاریخ ماد، مبارزه‌ای میان عناصر تورانی و آریایی وجود داشته است» (دیاکونوف، ۱۳۵۷، ۱۲۳).

دیاکونوف در جای جای کتاب ارزشمند خود «تاریخ ماد» از قبایل مختلف غیرایرانی زبان سخن می راند و مردم آذربایجان را از نظر جسمانی و ظواهر، چنین معرفی می کند: "قدیمیترین ساکنان سرزمین ماد از لحاظ مردم شناسی سیه چرده، دراز کله و از خمیره‌ی شبه اروپایی بودند که اکنون در خراسان و آذربایجان زندگی می کنند». (همان، ۲۳۹).

دیاکونوف می نویسد: «به یاری نامهای اماکن جغرافیایی توپونیمیک و نام قبایل اتنونیمیک می توان ترکیب قومی مردم سرزمین ماد را در ادوار گوناگون تاریخ تعیین کرد. اسامی خاص افراد اونوماستیک نیز می تواند کمکی باشد. برای بیش از نیمی از اسامی خاص که از قرنهای نهم و هشتم قبل از میلاد در ماد به ما رسیده است، به صعوبت می توان در زبانهای ایرانی ریشه‌ای برای آنها یافت.» (دیاکونوف، ۱۳۵۷، ۹۷).

دیاکونوف در تعیین زبان مردم ماد به نظریات دانشمندان دیگر از جمله مار، ژ. اوپر، پراشک، لئورمان و دیگران هم توسل جسته است. از جمله اوپر ضمن تحقیقات ارزنده‌ی خود «مقام اصلی را برای عناصر تورانی قائل است». توفیق حاجیف می نویسد: «به نظر می رسد همین طوایف غیر ایرانی زبان، همانا ترکان بوده اند. در اینجا صرفاً موقعیت فعال اقوام ترک زبان است که این قسمت از زبان مردم ایران را به تدریج از اراضی ایرانی زبان جدا ساخته و زبان ترکی را در آن غالب می سازد» (Nur, 1924, 225).

جالب توجه این است که توفیق حاجیف چنین نظریه و نتیجه گیری را به صورت احتمال بیان داشته است، در حالیکه عالم بزرگ قرن بیستم پروفیسور دکتر رضا نور در دهه‌ی بیست قرن بیستم، در اثر خود به نام «تاریخ ترک» با بیانی قاطع ابراز داشته است. این اثر گرانقدر پروفیسور نور شامل چندین مجلد است که در جلد‌های چهارم و پنجم توجه خود را به بررسی این نظریات معطوف کرده و از اندیشه‌ی خود قاطعانه دفاع کرده است. وی در صفحه‌ی ۲۲۵ از جلد چهارم از اثر خود می نویسد: «آذربایجان قسمت غربی و جنوب غربی دریای خزر است. به عبارت دیگر سرزمینی است که از حوالی تهران آغاز شده، همدان، زنجان، دریاچه‌ی اورمیه را در برگرفته و تا کوه قاف (قفقاز) کشیده شده است. نام قدیم این سرزمین ماد بوده است. رومیان و بیزانسیان بدان آتروپاتن می گفتند. نویسنده در ادامه می نویسد «نخستین اهالی شناخته شده‌ی ماد، ترکان هستند. آنان ابریشم را از چین

آورده و به بیزانسیان می‌فروختند.» (Nur, c. 4, 1925, 225) همین اندیشه در صفحات ۷۲ و ۷۳ جلد پنجم نیز تکرار می‌گردد او می‌نویسد: «نخستین صاحبان سرزمین ایران پیش از میلاد مادها هستند و پیش از آنان نام ایران و عجم وجود نداشت. ماد حکومت همه‌ی سرزمین را در دست داشت. مادها نیز ترک بودند. این ترکان در تمامی قسمت‌های شمالی و شمال شرق ایران امروزی سکنی داشته‌اند.» (Nur, c. 4, 1925, 72)

باز در ادامه‌ی سخنان خود اضافه می‌کند: «این ترکان که به مدت چهار قرن حکومت کرده‌اند دارای تمدنی والا بوده‌اند. به گفته‌ی محققان اروپایی، تمدن ایرانی صرفاً بر پایه‌ی مدنیت مادها پا گرفته و رشد کرده است، به عبارت دیگر تمدن ماد در تمدن ایرانی همانا تمدن توران بوده است و آغازگر دولت ایران همانا دولت ماد ترک می‌باشد.» (Nur, c. 4, 1925, 225)

جا دارد که متذکر شویم که پروفسور بسیم آتالای نیز با قاطعیت تمام، روی ترک بودن نخستین اهالی مادها تأکید کرده است، (Atalay, 1939, 55) به نظر این نویسنده و پژوهشگر، «دولت ماد تنها در سایه‌ی ترکان ماد توانسته است به موفقیت‌های علمی، فرهنگی و هنری دست یابد.» (همان).

به عقیده‌ی قطعی زبان‌شناس دیگر آذربایجان، اقرار علیف مادها با طوایف ایرانی‌زبان رابطه‌ای نداشته‌اند. «نخستین اتحادیه‌ی طایفه‌ای ماد، نه ایرانی‌زبان، بلکه وابسته به زبانهای کاسپی بودند که جزو زبانهای نزدیک به زبان عیلامی بشمار می‌آید.» (Nur, 1925, c. 4, 18, 23 & 73)

در اینجا قطعاً می‌بایست از زحمات دانشمندان برجسته‌ای مانند ن. ی. مار (N. Marr) و ژ. اوپر یاد کرد. ژ. اوپر زبانهای سومری، اکدی و عیلامی را از زبانهای یافتی (ترک) می‌دانست. مار نیز کوشید تا فرضیه‌ی او را احیا کند. او نیز به مطالعه‌ی زبان عیلامی پرداخت تا برای فرضیه‌ی «یافتی» خود در تمام زبانهای جهان نمونه‌هایی بیابد. مار آن زبان را مادی خواند. البته بسیاری از دانشمندان زبان عیلامی را خویشاوند السنه‌ی ترک دانسته‌اند و دیاکونف احتمال چنین ارتباطی را بسیار قوی توصیف می‌کند (دیاکونف، همان). از سوی دیگر دیاکونف زبان عیلامی در هزاره‌ی اول پیش از میلاد را به کاسپی‌هایی که در جنوب‌غربی دریای خزر زندگی می‌کردند نسبت می‌دهد. (Əliyev, 1956, 23, 205)

بررسی کنندگان اسنادی که از مادها بجا مانده بویژه روی اسامی مادها، تحقیقات زبان شناختی را پیش برده و بیش از ۲۰۰ اسم را آنالیز کرده و معنی و مفهوم ترکی همه را تأیید کرده‌اند؛ نمونه‌ها:

اوتنایشیتیم / بیلیتدین / گیریشیب اوتا / آرتیم پارا / دادیر اوتا / شخته توش / ساتارسو / بودی / اوسته بینمه-سی / گیلگه‌میش / دیوک / آناوئردی / آرتا / آرتین / آرتاسیس / آرتیق / اوکساتار / گوده / ایل اؤلموش / باریشان / قیزیل بوندا / ائندیا / الین ساش / باتیر / سو سون / آتا / او اللی / بوشتو / ایستر اورا / باتان او / اوکباتان / او آدینا اولسا / ایستر - ایشتر / آلا باستیر / ایتمه / اوورووا / اینه شوش / قارا / اونتاش قال / بوز آتیم / سالماموش / اوتورووا / مندن اومان / پارتاتووا / آخسری و ...

همه‌ی این اسامی از کتیبه‌ها برداشته شده‌اند. جالب است که در یک کتیبه‌ی خشایارشا که ۶۰ کلمه تشکیل یافته هر ۶۰ کلمه در ترکی وجود دارد و ترجمه‌ی متن آن نیز با متن خوانش شده یکی است. بنابراین تصادفی در کار نیست. باید بدین مساله دقت کرد که نامگذاری چه سیستمی داشته و باید معنای هر نامی با سرگذشت آن – چه نام شخص و چه جاینام – تناسب داشته باشد.

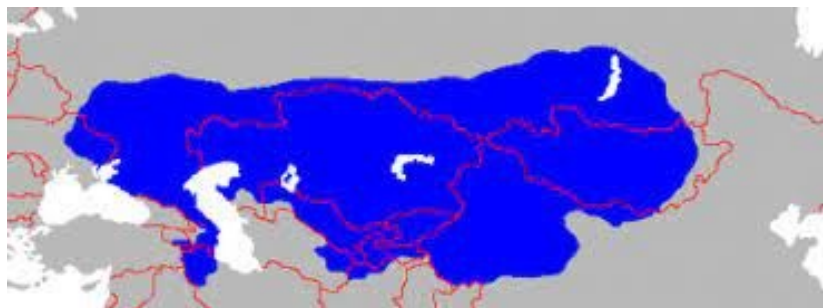
امپراتوری گؤگ‌تورک

وقتی از حکومت گؤگ‌تورک صحبت می‌کنیم زمانی را در نظر داریم که آنان در آذربایجان حضور دارند و این زمان مصادف است با دوره‌ی ساسانیان و بویژه زمانی که امپراتوری گؤگ‌تورک از شمال قفقاز تا تمامی سرزمینهای امروز آذربایجان تا موصل را گرفته است.

ج. ج. ساندرز می‌گوید: منابع در باره‌ی اوائل تاریخ ترک تقریباً همه چینی و بیزانسی هستند (ساندرز، ۱۳۶۳، ۲۷). یواخیم بارکهاوزن، هیونگ‌نوها را در قرن ۱۲ ق.م به تصویر کشیده و این دوران را اوج قدرت هونها می‌شمارد (بارکهاوزن، ۱۳۴۶، ۱۹). ایشان تأکید دارد که ورود هونها به آذربایجان را باید از سده‌ی دوم میلادی دانست. در تاریخ می‌خوانیم که شاپور هونها را در تبریز شکست داد. (زهبابی، ۱۳۷۸، جلد ۲، ۴۰۱). هونها در سده‌ی سوم میلادی در تبریز حضور دارند. بعداً در سال ۳۷۵ میلادی هونها نه تنها در آذربایجان، بلکه در اورفا اسکان دارند و به عنوان متحد بیزانس در این سرزمینها علیه ساسانیان عمل می‌کنند. مسعودی هم از سابارها یا سابیرها در آذربایجان سخن می‌گوید. همچنین حضور بلغارها، مجارها و هونها در آذربایجان نیرومند هست. هرچند خزران در اواخر سده‌ی دوم میلادی ظهور کرده‌اند در حوادث سال ۳۶۳ م. ژولین امپراتور بیزانس با حمایت خزران علیه دولت ساسانی عمل می‌کند (بارکهاوزن، ۱۳۴۶، ۲۱).

سابیرها (نام قومی از هون‌های مستقر در آذربایجان) در سال ۵۰۳ م. علیه شاپور ساسانی برخاستند. (آلتون‌گؤگ، ص ۱۲۹). دولت گؤگ‌تورک در سال ۵۵۲ با امپراتوری بومین خاقان آغاز می‌شود و نام تورک رسمیت می‌یابد. با مرگ بومین خاقان (۵۵۳ م)، قلمرو گؤگ‌تورک به دو قسمت شرقی و غربی تقسیم می‌شود. ایستیمی برادر بومین از سال ۵۵۳ امپراتوری غربی گؤگ‌تورکان را در دست دارد و با انوشیروان به عقد قراردادهایی موفق می‌شود. او رهبری مدبر و دوراندیش بوده و با همکاری انوشیروان توانست هیاطله را از بین برده و جاده‌ی ابریشم را در دست گیرد و از این راه هم اقتصاد را رونق داد و هم فرهنگ ترکی را جا انداخت. او با ساسانیان و بیزانس روابط سیاسی – اقتصادی خوبی برقرار کرد؛ حتی با وصلتش با خانواده‌ی ساسانی امنیت و آسایش را به آذربایجان فراهم آورد. قلمرو گؤگ‌تورک تا موصل هم کشیده شد (ساندرز، ۱۳۶۳، ۳۱).

تواریخ روی حضور بسیار توانمند گوگ‌تورکها در آذربایجان در سال ۵۵۷ تأکید دارند (آلتون‌گوگ، ۱۳۹۴، ۱۲۲). هون‌های سفید را "آغ‌اوز" گویند که تبدیل به اوغوز شده است. (سومر، ۱۳۸۰، ۶). در کتیبه‌ی اورخون نام اوغوزها نیز آمده است: "توروک، اوغوز بیگلری، بودون ایشیدینگ!" (ارگین، ۲۲ و ۳۸): یعنی قبل از گوگ‌تورکها، اوغوزها در آذربایجان حضور داشته‌اند. اکثر پژوهشگران تأثیر زبان گوگ‌تورکان را در تکوین و تکمیل زبان ترکی - زبان امروزی آذربایجان بسیار مهم تلقی می‌کنند. ذکی ولیدی توغان نیز بر همین باور است. او نیز نشان می‌دهد که از سده‌ی چهارم و پنجم میلادی هونها در سواحل غربی دریای خزر امکان پیشروی به ساسانیان را نداده‌اند (ذکی ولیدی توغان). بطوری که برخی از شاهان ساسانی که دچار مشکل سلطنتی و درگیری با قدرت می‌شدند و فرار از مشکلات را انتخاب می‌کردند به آذربایجان روی آورده و پناهنده شده‌اند از جمله بهرام، قباد، هرمز و حتی خسرو پرویز ساسانی. (تاریخ یعقوبی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۲۰۵)

قلمرو امپراتوری گوگ‌تورک

از دیگر قبایل تورک که در سده‌های ۴ و ۵ میلادی به آذربایجان آمده‌اند از چینق‌ها یا کنگرها نام برده می‌شود. حتا از اسکان ۱۰ هزار خانوار ترک در آذربایجان توسط انوشیروان ساسانی در تاریخ بلعمی هم سخن رفته است. (بلعمی، ۱۰ هزار خانوار با احتساب حداقل خانواده‌ی ۵ نفری، یعنی بیش از ۵۰ هزار انسان از کنگریان یا چینق‌ها در آذربایجان جایگزین شده‌اند. یعنی حتا با معیارهای امروزی جمعیت بیش از ده شهر از ترکان در آذربایجان اسکان یافته‌اند. تردیدی نیست که در تکوین زبان ترکی آذربایجانی و شکل‌گیری زبان ترکی بی‌تأثیر نبوده‌اند. ضمناً این ترکان از داخل خاک ایران امروزی به آذربایجان منتقل شده‌اند. این سخن حائز اهمیت بسیاری است زیرا نشان می‌دهد که ترکان در سراسر این سرزمین حضور داشته‌اند. همه‌ی این عوامل نشانگر تکوین و شکل‌گیری زبان ترکی است و روند تکاملی زبان ادبی در همین دوره به اتمام رسیده است. (رک: سلیمان ائلیارلی، آذربایجان تاریخی و رحیم رئیس‌نیا، آذربایجان در سیر تاریخ ایران / محمود اسماعیل، آذربایجان خالق‌نین یارانماسی).

امپراتوری خزران

همزمان با ظهور اسلام و در قامت امپراتوری خزران - کنفدراسیونی از اقوام ترک (قپچاق، آوار، سابیر، اوغوز، بلغار، کنگر، ماجقار، آس و...) در آذربایجان حضور دارند. دیگر تورکانی که وارد خاک آذربایجان شده‌اند عبارتند از: هونها، اوغورها، آوارها،

بلغارها، خزرها و غیره. برخی از این گروههای تورک تا اروپا رفته و تشکیل دولت داده‌اند مانند: فین‌ها، آوارها، بلغارها، مجارها، سابیرها، قپچاقها، و خزران. برخی صاحب حکومت در حد امپراتوری نیز شدند و برخی دیگر راه اروپا را در پیش گرفتند که باز آنان دولت‌های خود را در اروپا پدید آوردند از آن جمله فین‌ها، بلغارها و مجارها اقوامی هستند که از آذربایجان گذر کردند و در اروپا دولت مستقل خویش را بنا نهادند. رویهمرفته می‌توان آذربایجان را مرکزی برای ترکان جهان بشمار آورد.

بارتولد، رنه گروسه، آرتور کستلر، دانلپ، پطروشفسکی، توین‌بی و ... به تاریخ مدنیت خزران و نقش آنان در تاریخ پرداخته و کتابهای سودمندی نوشته‌اند. از میان خود ترکان می‌توان به تحقیقات ارزشمند پرفسور ابراهیم قفس‌اوغلو، اؤزدک، زکی ولیدی توغان و... اشاره کرد. نوشته‌های لیو گومیلیوو که خود از تبار ترکان است و امروز در جهان به عنوان "پدر علم قوم‌شناسی" شناخته می‌شود حرف اول را می‌زند و کتاب "کشف خزرستان" توانست بسیاری از موارد تاریخ نامکشف مانده‌ی تاریخ خزران را کشف کند و با یافته‌هایش پاسخ بسیاری از سوالات را داده است. تاریخ طبری، تاریخ یعقوبی، مروج‌الذهب و دیگر منابع عربی و فارسی اطلاعات خوبی دارند.

پروفسور آرتامونف، خزران را در قیاس با روسها، بسیار متمدن و پیشرفته می‌شمارد (کستلر، ۱۳۶۱، ۱۱۵). دولانوا، سیاح فرانسوی و زایاچکوفسکی در باره‌ی زبان خزری پژوهشهایی انجام داده و زبان آنان را جزو زبان‌های ترکی دانسته‌اند که امروز هم در بسیاری از کشورها مانند: لیتوانی، لهستان، بلغارستان و غیره مورد استفاده است، در عین حال، زبان کنونی چوواشها را همان زبان خزری می‌دانند.

مورخان بسیاری در نوشته‌های خود به قرابت‌های خزران با ترکان اشاره کرده‌اند (نگاه کنید به: اصطخری، ۲۲۲؛ ابن‌حوقل، ۳۹۶؛ ابن‌رسته، ۱۳۹). یکی از کهن‌ترین مآخذ موجود که از خزرها نام برده، و بصورت واضح از ارتباط آنان با هونها سخن گفته، یادداشتهای پریسکوس در ۴۴۸ م است (کستلر، ۲۶-۲۷؛ / دانلپ، ۷). نسب خزران به یافث بن نوح می‌رسد که نیای همه‌ی مردمان خاورزمین است. (ن.ک: یعقوبی، ۱ / ۲۰؛ طبری، ۱ / ۲۰۵-۲۰۶؛ دینوری، ۲)؛ در همین روایتها، پیشینه‌ی تاریخ خزران به دوره‌های تاریخ افسانه‌ای ایران می‌رسد.

قلمروی امپراتوری خزران

مقاومت آنان در برابر هجوم اعراب زبازد همه‌ی مورخان است. عرب‌ها ابتدا خزرها را در سال ۶۶۱ شکست دادند، اما در سال ۶۸۵ خزرها با یورش خود تا جنوب آذربایجان پیش آمدند. پس از جنگ‌های متعدد در دهه‌ی ۷۲۰ ناچار به عقب‌نشینی به سوی شمال قفقاز شدند. با عقب‌نشینی خزرها به سمت شمال، از سال ۷۳۷، شهر آتیل پایتخت خزرستان شد.

خزرها کمابیش در سده‌ی دوم میلادی به همراه هون‌ها در شمال قفقاز و آذربایجان دیده شدند. طبری رویدادی مربوط به سده‌ی ۴ م را نقل کرده است که در آن خزران در جنگ ژولیانوس - امپراتور روم، با شاپور دوم (۳۰۹ - ۳۷۹ م)، متحد رومیان بوده‌اند. آنان در زمان خسرو انوشیروان در سده‌ی ششم با ساسانیان از در دوستی آمدند و در نهایت هجوم اعراب سبب نابودی ساسانیان و جدایی خزران از این سرزمین شدند.

در آستانه‌ی ظهور اسلام، خزران قدرت مهمی در روسیه جنوبی و قفقاز بودند. شدیدترین هجوم خزران به حکومت اعراب در سال ۷۹۹/۱۸۳ در خلافت هارون الرشید بود.

در منابع عربی، به برخورد کیخسرو با خزران برمی‌خوریم (طبری، ۱۳۷۵، ۲، ۴۲۷). این رویداد تاریخی، به دوران پیش از اسکندر برمی‌گردد. افسانه‌ی دیگر در متون فارسی دیده می‌شود که در کتابخانه‌ی لیدن نگهداری می‌شود. مؤلف این کتاب محمد بن علی کاتب سمرقندی در قرن ۱۲ م کتابش را به یکی از خاقانهای قاراخانیان تقدیم کرده است. این کتاب با نام "اعراض‌السیاسة فی اغراض‌الریاسة" می‌باشد. این کتاب را بارتولد دیده است (دانلپ، ۱۳۸۲، ۲۸).

مسعودی می‌نویسد: "خزران را به ترکی سابیر نامند". دانلپ نیز همین معنی را از محمود کاشغری در قرن ۱۱ دریافت می‌کند و اضافه می‌کند که خزران، سابیرها را در خود مستحیل کرده‌اند. (همان، ص ۳۸). دانلپ خزرها را با منشأ اویغوری می‌داند و می‌افزاید که با طوایف مختلف ترکان نیز پیوند عمیقی دارند (همان، ص ۵۵).

خزرها در سال ۱۰۸ هجری دوباره سر از آذربایجان درآوردند (ابن اثیر، وقایع سال ۱۰۸). خزران بار دیگر در سال ۱۱۰ هجری

از آذربایجان سر برافراشتند. حارث ابن عمرو به مقابله برخاست. سال ۱۱۱ هجری نیز جراح بدانجا لشکر کشید و به سوی خزران تاخت. اما، نتوانست خزران را به زانو درآورد. در سال ۱۱۲ بزرگترین شکست اعراب از خزران محسوب می‌شود (طبری، ۱۳۷۵، ۲، ۱۵۳۰). جراح بر آن شد که خطر کند و در اردبیل به مقابله با خزران بپردازد. همینجا بود که خزران حمله را از سر گرفتند و اعراب رو به فرار نهادند. خود جراح نیز از پای درآمد. سرش را از تن جدا کردند و آوازه‌ی شکست اعراب بر سر زبانها افتاد. خلیفه بعد از تعویض چندین فرمانده، سعد بن عمروالحارثی را مورد اعتماد یافت. وقتی سعد به شهر خلاط در کنار دریاچه‌ی وان رسید آنجا را در تصرف خزران یافت (طبری، همانجا). سعد با استفاده از ایرانیانی که زبان خزری را می‌دانستند رو به حمله‌هایی آورد تا در خزران نفوذ کند. مورخان حتی از مسموم کردن آب نیز ابائی نداشته‌اند. مورخان نوشته‌اند که از این تاریخ به بعد است که خزران به یهودیت گرویدند!!

تاریخ طبری از حضور ترکان در زمان ساسانیان سخن می‌گوید. از حضور بهرام (طبری، جلد دوم، ص ۶۲۲) و قباد (ص ۶۴۱) و شاپور در آذربایجان و مواجهه‌شان با ترکان می‌گوید. بهرام که به آذربایجان گریخته بود به گفته‌ی طبری: "در میان ترکان می‌زیست" (همان، ص ۷۳۳). انوشیروان ۱۰ هزار اسیر از اقوام آبخاز و بنجر و بلنجر و الانها را در آذربایجان مسکن داده است. (ص ۷۴۶). هرمز هم که مادرش ترک و دختر ایستمی بود (همان، ص ۷۵۶). مسعودی هم در کتاب مروج الذهب از ترکان آذربایجان سخن می‌راند. (مسعودی، ص ۲۰۲). مسعودی ضمن سخن راندن از اشکانیان به عنوان ملوک الطوائف و تورانی‌زبان (ص ۲۲۸) بویژه از نیرومندی پچنق‌های آذربایجان (ص ۱۹۱ و ۱۹۷) صحبت می‌کند.

در نتیجه‌ی سیاستهای قوی ایستمی جنگهای سالهای ۵۷۱ بین ساسانیان و بیزانس آغاز گردید. در این میان گوگ‌تورک بطرف غرب راه افتاد و قفقاز آذربایجان بدست گوگ‌تورکها افتاد (آلتون‌گوگ، ص ۳۱).

کتاب‌های تاریخی مانند تاریخ طبری، تاریخ یعقوبی و دیگران آذربایجان را سرزمین ترکان نامیده‌اند و پژوهشگران تاریخ نیز بر این گفته مهر تأیید زده‌اند؛ طبری در وقایع سال ۱۰۴ هجری می‌نویسد: «و فی هذه السنة غزا الجراح بن عبدالله الحکمی و هو امیر علی ارمینیه و آذربایجان ارض الترتک ففتح علی یدیه بلنجرم و هزم الترتک» و ابوالقاسم پاینده چنین ترجمه کرده است: در این سال جراح بن عبدالله الحکمی جنگ کرد. او امیر ارمینستان و آذربایجان سرزمین ترکان بود. وی بلنجر را فتح کرد و ترکان را شکست داد. (تاریخ طبری، ص ۴۰۴۴).

همه‌ی این نوشته‌ها ما را قانع می‌کند که آذربایجان در این سده‌ها، مسکن قبایل مختلفی از ترکان بوده است.

آذربایجان و اسلام

آنچه که از تاریخ برمی‌آید پیغمبر اسلام از ترکان شناختی داشته و عمر -خلیفه‌ی دوم، در مواجهه با ترکان این موضع‌گیری‌ها را مدّ نظر داشته است. از جمله پیغمبر توصیه کرده بودند که در مواجهه با ترکان به مسائل چندی توجه کنند و عمر، بارها به

سردار خود توصیه می‌کند که پیامبر گرامی فرموده‌اند: در مواجهه با ترکان احتیاط کنید. تا زمانی که آنان حمله را آغاز نکرده‌اند شما هرگز آغاز کننده‌ی جنگ نباشید. طبری و دیگر مورخان عرب بارها بدین حدیث مراجعه می‌کنند. اصول سیاست خارجی پیغمبر در برخورد با ترکان دارای نکات جالبی توجهی است که عمر با رعایت آنها توانست نظر ترکان را جلب کند. پیامبر در طول حیات خود توصیه می‌کرد که نسبت به ترکان بر مبنای «تجاوز نکردن» و «به خشم نیاوردن» آنان، رفتار کنید! در کنار احادیث بسیاری که از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل شده است، حدیثی در سنن ابن داوود (یکی از شش مجموعه‌ی حدیثی معتبر) ثبت شده به احتمال زیاد است:

قال النبی صلی الله علیه و آله : «... ودعوکم و اترکو الترمک ما ترکوکم». (و ترکان را رها کنید، تا زمانی که شما را رها می‌کنند). لازم به یادآوری است که نه تنها عمر، بلکه دیگر رهبران مسلمان نیز چنین سیاستی را علیه ترکان در برنامه داشته‌اند و اصل آن را فرموده‌ی پیغمبر می‌دانستند. در کتاب "فضائل الاتراک" بدین مساله اشاره شده و تفصیلاً بدان پرداخته شده است. این کتاب را جاحظ نوشته است و در آن از فضایل ترکان نوشته است.

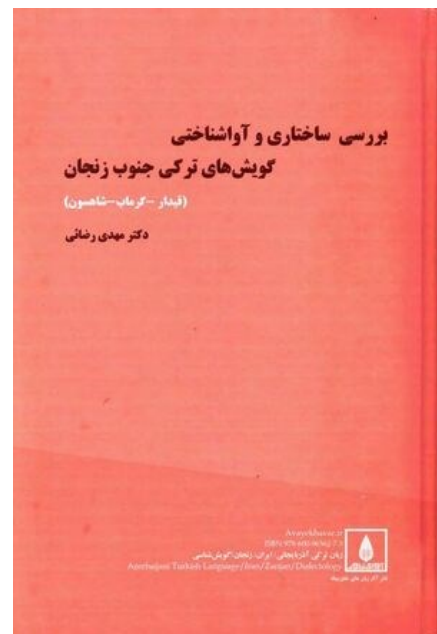
آذربایجان و اقوام مختلف آن:

در تورق تاریخ دیدیم که امپراتوری‌های گوک‌تورک‌ها و خزران کنفدراسیونی از مردمان با زبانهای ترکی بوده‌اند. کتب تاریخی همزمان با ظهور اسلام نیز از آذربایجان به عنوان سرزمین ترکان نام می‌برند. اینک نگاهی بدین اقوام که در داخل کنفدراسیون گوئی‌تورک‌ها و خزران بوده‌اند می‌اندازیم تا تأییدی بر نوشته‌های طبری و یعقوبی و دیگر مورخان اسلامی باشد. این اقوام عبارتند از: قپچاق‌ها، آوارها، اوغوزها، آس‌ها،

قپچاق‌ها

دشت قپچاق یا **دشت کومانی** دشت و ناحیه‌ای است در شمال دریای خزر که طایفه منسوب بدان را **قپچاق** یا **قپچاق** یا **قنچاق** گویند. این مکان همچنین محل سکونت سلجوقیان پیش از در دست گرفتن قدرت توسط آنان و فرمانروایی بر کشوری که امروز ایران می‌نامیم بود. در دهه ۱۰۳۰ میلادی تعدادی از قپچاق‌ها در خدمت خوارزمشاهیان بودند. همزمان با امپراتوری خزران، قپچاق‌ها در درون اتحادیه‌ی ترکان خزر قرار داشتند. قدمت حضور آنان در آذربایجان به سده‌های پیش از ظهور اسلام برمی‌گردد. **قپچاق**، مرکز دهستان قپچاق و روستایی از توابع بخش مرکزی شهرستان چهاربرج در استان آذربایجان غربی ایران است. همچنین روستایی در نزدیکی تبریز حدود ۴۰ کیلومتری تبریز وجود دارد که نام قپچاق دارد. همچنین در آناتولی نام چندین روستا بدین اسم خوانده می‌شود. امروزه طوایفی که قپچاقی خوانده می‌شوند در نقاط مختلف آذربایجان از جمله اطراف تبریز، قیدار (در استان زنجان)، اورمیه زبان خود را قپچاقی می‌خوانند و لهجه‌ای از گویشهای ترکی معمول می‌باشد. مشخصات این

لهجه توسط دکتر مهدی رضائی (به عنوان تنز دکترای خویش مورد تحقیق و بررسی دقیق انجام داده و مشخصات آن را تدوین کرده است (رضائی، ۱۳۹۶). دکتر محمد کیلدیروغلو در کتاب خویش ساکنان روستاهای چانتای، اودای، مونتای، هوشالای در آناتولی را از طوایف قیپچاقی می دانند. (Kildiroğlu, 2022, 82).

سابقه‌ی تاریخی روستای قیپچاق در آذربایجان غربی بنابر اظهارات مردم محلی، به هزاران سال قبل برمی گردد. البته آثار تاریخی و زیرخاکی از جمله کوزه‌های سفالی و متعلق به قیپچاق‌ها بدست آمده است. این روستا در سالیان خیلی پیش در اثر بالا آمدن آب دریاچه اورمیه و بلایای طبیعی دیگر و... از بین رفته و به محل امروزی خود در نزدیکی شهر چهاربرج منتقل شده است. خرابه‌های روستای قیپچاق قدیم در حال حاضر با عنوان (کُهنه کند) در نزدیکی این روستا موجود است. از آثار تاریخی روستای قیپچاق زیارتگاه تاج‌الدین علی، مبین قدمت هزاران ساله است. از نظر مورفولوژی اراضی این روستابخشی از جلگه میاندوآب به‌شمار می‌آید که در قسمت سفالی مردق چای و زرينه تشکیل یافته که در مقیاس کوچک می‌توان اراضی هموار این منطقه را تحت عنوان دشت قیپچاق نامید.

در زمینه کلمه‌ی قیپچاق نقل قول‌های متعددی است که به قولی کلمه قیپچاق بر گرفته از همان دشت قیپچاق در شمال غربی قاره آسیا، غرب قزاقستان و جنوب روسیه امروزی که ترک‌های قیپچاقی در آن جا ساکن شده‌اند و به کشاورزی و دامداری پرداخته‌اند. در زبان مردم آذربایجان و میان عامه، قیپچاق از دو کلمه‌ی «قپ» (خوشه‌های گندم) «چاق» (مرغوب، حاصلخیز) تشکیل شده است که به معنای منطقه‌ای که از نظر کشاورزی و کشت گندم و جو خاک‌های حاصل خیزی و مرغوبی دارد (ولائی، ۱۳۹۷، ۱۶۶).

البته در این زمینه (کلمه قپچاق) نقل قول‌های متعددی مطرح شده است: به قولی کلمه قپچاق بر گرفته از همان دشت قپچاق در شمال غربی قاره آسیا، غرب قزاقستان و جنوب روسیه امروزی که ترک‌های قپچاقی در آن جا ساکن شده‌اند، انتخاب شده‌است. چون این منطقه از نظر کشاورزی بسیار مرغوب بوده و محل نگهداری اسب‌های نظامیان و دام‌های حکومتی بوده‌است و افرادی از قوم قپچاقی در این منطقه ساکن شده و به کشاورزی و دامداری پرداخته‌اند^۱ (ولائی، ۱۳۹۲، ۱۶۶). در باره‌ی ریشه نام قپچاق داستان‌هایی موجود است؛ خود اهالی قپچاق این نام را به معنای «درخت توخالی» تعبیر می‌کنند. می‌گویند، در درون درختی توخالی، جد اولیه‌ی آنها فرزند خود را به دنیا آورد (داستان اوغوزخان). با وجود این، گلدن خاطر نشان می‌کند که معنی اصلی نام و ریشه‌شناسی این قومیت «همچنان مورد اختلاف و گمانه‌زنی باقی می‌ماند» (2007, Kipchak, Encyclopædia,

بیزانسی‌ها، قپچاق‌ها را «کومان» (Kumanos) (KILDIROĞLU, 2022) و روس‌ها نیز آنان را پولووت (Polovetes) نامیده‌اند. این نام به افرادی اطلاق می‌شود که رنگ موهایشان بلوند بوده است. غربی‌ها کومان را بدین خاطر به قپچاق‌ها اطلاق کرده‌اند چون آنان دارای موهای طلایی بودند. ایتالیایی‌ها آنان را Pollad به همان معنا خوانده‌اند، ارمنی‌ها قپچاق‌ها را Hardeş خوانده‌اند که معنای زرد کمرنگ می‌دهد و آلمانی‌ها نیز بدانان Valwen می‌گویند. همه‌ی این واژه‌ها به معنای «گندمگون» است چرا که اینان چشم آبی و روشن مو بوده‌اند. (Kildiroğlu, 2022, 51). در منابع اسلامی اینان را «قپچاق» و یا «قفچاق» نامیده‌اند.

طبق نقشه‌هایی که اروپایی‌ها از اسکان قپچاق‌ها ارائه داده‌اند آنان از سیبری به قفقاز و داخل ایران آمده‌اند از طریق آذربایجان نیز به آناتولی رفته‌اند. قپچاق‌های قفقاز نیز در داخل اتحادیه‌ی ترکان مستقر در آذربایجان تلفیق یافته‌اند. چاغری بیگ سلجوقی در دهه ۱۰۴۰ میلادی یک امیر قپچاق را در خوارزم به اسلام دعوت کرده بود. اما در سده‌های بعدی اتحاد قبیله‌ای قپچاق‌ها شامل عناصر ترک و مغول بود. میان سال‌های ۱۲۱۷ تا ۱۲۳۷ میلادی مغول‌ها دشت قپچاق را تسخیر کردند. گروهی از قپچاق‌ها به نام کوتن به مجارستان گریختند. قپچاق‌ها بازمانده به مرور در مغول‌ها حل شدند. بعدها در زمان جنگ‌های میان امیر تیمور و توقتمش در ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۰ میلادی، بازمانده قپچاق‌ها و قپچاق‌های مغول شده تجدید سازمان قبیله‌ای یافتند. سپس در آینده اینان به نیروی اصلی اردوی نو قای تبدیل شدند.

قپچاق‌ها در کنار دیگر طوایف ترک اسکان داشته‌اند. گفته‌اند که قپچاق‌ها شاخه‌ای از کیمک‌ها هستند. آنان از دوران پیشتر در میان دیگر ترکان محاط بودند: اوغوزها که در مناطق جنوب قپچاق‌ها یعنی در غرب رود ولگا، میان رود سیحون در جنوب

^۱ محمد ولایی، تنوع بخشی به اقتصاد روستایی جهت تحقق توسعه پایدار روستایی، مطالعه موردی دهستان مرحمت آباد شمالی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه زنجان، ۱۳۹۲.

وایرتیش در شمال شرقی می‌زیستند. **قارلوق‌ها** نیز در اطراف دریاچه «ایسیق» ساکن بودند. در ناحیه شرق یعنی تیان شان نیز یک قوم ترک دیگر یعنی **اویغورهای** زرد اقامت داشتند. قپچاق‌ها بخشی از جامعه **گوگ‌تورک** را تشکیل می‌دادند. قپچاق‌ها در نیمه‌ی دوم سده‌ی یازده میلادی، از دریاچه بالخاش تا ایرتیش را در اختیار داشتند ولی از طرف **قیطان‌ها** تحت فشار قرار گرفته و به دلیل کمبود چراگاه، وادار به کوچ به سوی غرب شدند. **اوزها** که پیش روی آنها بودند، به بالکان کوچ کردند و در دشت‌های جنوب روسیه آرام گرفتند.

قپچاق‌ها به مدت یک نیم قرن تا زمان استیلای مغول، بر دشت‌های شمال دریای سیاه حاکم بودند. آنان در ۱۰۵۵ میلادی با کنیاز «پریاسلاول» پیمان بستند ولی در ۱۰۶۱ میلادی روس‌ها را بدون توجه به این پیمان، شکست داده و در ۱۰۶۸ میلادی نیز به بهانه در خدمت گرفتن فراریان اوز و پئچنق، به روس‌ها هجوم آورده و قشون متحد آنها را در نزدیکی کیف تار و مار کردند. در ۱۰۸۰ میلادی از دریاچه بالخاش و حوزه تالاس تا مصب رود دانوب را در دست داشتند. مرکز حکومت آنها بیشتر میان رود دن و دنیپر بود.

ناحیه‌ی قوبان در قفقاز و ولگا در شمال تا حدود بلغارها، زیر فرمان قپچاق‌ها بود. این قلمرو پهناور شامل دشت‌های سبیری غربی و دشت‌های اروپای شرقی می‌شد. از این پس این دشت‌ها با نام «دشت قپچاق» خوانده شد. در این دوره اقوامی چون روس‌ها، بلغارها، آلان‌ها، بورتاس‌ها، خزرها و «اولان‌ها» تحت حاکمیت قپچاق می‌زیستند.

کشور قپچاق از پنج بخش تشکیل می‌شد: مناطق اورا، ولگا، دن-دونتس، دنیپر سفلی و دانوب. قپچاق‌های ساکن این مناطق هر کدام تحت فرمان یک باشبوغ (فرمانده) زندگی می‌کردند. در این دوره دو تن از باشبوغ‌ها به نام‌های «آلتون آپا» و «ساری خان» نقش مهم ایفا کردند. قپچاق‌ها در ۱۰۹۱ میلادی به مجارستان و یک سال بعد به لهستان وارد شدند. آنان در ۱۰۹۳ میلادی دوباره به قلمرو بیزانس هجوم آورده و در همان سال و سال بعد، روس‌ها را گرفتار یورش خود کردند.

هدف قپچاق‌ها از یورش‌ها این بود که از طریق تحت فشار قرار دادن آنان، امنیت دشت را تامین کنند. میانه قپچاق‌ها با روس‌ها هرگز دوستانه نبوده و غالباً میان آنها جنگ جریان داشت. آنان در فاصله ۱۱۱۱-۱۱۰۵ میلادی ۴ بار با هم جنگیدند.

گستره امپراتوری قپچاق‌ها

در سال ۱۱۲۳ میلادی قپچاق‌ها تفلیس را تسخیر کرده و شیروانشاهان را وادار به پرداخت خراج کردند. همزمان آنان جنگ با اتابکان را در آذربایجان آغاز کردند. در سال ۱۱۸۵ میلادی بسیاری از قپچاق‌ها که در گرجستان ساکن شده بودند، مسیحی شدند.

امپراتوری قپچاق در برابر ایلغار مغول در ۱۲۲۰ میلادی از هم پاشید و مغلوب لشگرهای «جبه» و «سوبوتای» شده و در اولوس (دولت-حکومت) «جوجی» داخل شدند. پس از این حادثه، بخشی از قپچاق‌ها به مجارستان و بخشی دیگر به نزد بلغارهای ولگا رفتند و در آنجا جای گرفتند. این قپچاق‌ها به آرامی لهجه‌ی ترکی رایج در میان بلغارهای ولگا را به لهجه‌ی قپچاق تغییر دادند. پس از استیلای مغول، دولت (آلتون اوردو) اردوی طلایی در دشت قپچاق بر پا شد (۱۲۵۶م). قبائل پئچنق، اوز و قپچاق در سده‌های ۹ تا ۱۳ میلادی مانع رسیدن روس‌ها به دریای سیاه شده و موجب ترکی شدن مناطق همسایه شدند.

جوانان زر خرید به مصر برده شده و در ارتش ایوبیان داخل شدند. به آرامی تعداد و نفوذ اینان در قشون افزایش یافت. سرانجام در سال ۱۲۵۰ میلادی «عزالدین آی بیگ» به جای سلطان ایوبی، قدرت را در دست گرفته و پادشاهی ترک را در مصر تشکیل داد. پس از او سلطان «قوتوز» و سپس سلطان «بیگ بارس» بر اورنگ پادشاهی تکیه زدند. سلطان بیگ بارس از خود کاردانی و جسارت بسیار نشان داده و مغولان را از سوریه بیرون راند. بدین ترتیب او خلافت اسلامی را احیا کرد.

سلطان (قالاؤون) نیز که پس از بیگ بارس فرمانروا شد، یک ترک قپچاق بود (۹۰-۱۲۷۹م). او سلسله ممالیک مصر را تاسیس کرده و قشون‌های مغول و فرانک را شکست داد. فرزندان او تا سال ۱۳۸۲ میلادی بر مصر حکومت کردند. در این زمان حکومت ممالیک مصر را حکومت ترک و مصر و سوریه را نیز ترکیه می‌گفتند. در ۱۵۱۷ میلادی ممالیک مصر به دست ترکان عثمانی افتاد.

بخشی از قپچاق‌ها در برابر ایلغار مغولان، به امپراتوری بیزانس وارد شدند. بخش دیگر نیز به مجارستان کوچ کردند و پس از این، بسیاری از واژگان قپچاق به زبان مجاری راه یافت. لهجه ترکی قپچاق در این زمان بسیار گسترش یافته بود. کودکس کومانیکوس (Codex cumanicus) مهم‌ترین نمونه این لهجه است. این کتاب در واقع کتاب دستور و لغت لهجه ترکی قپچاق است. این کتاب توسط میسیونرهای مسیحی، با هدف ترویج بهتر دین مسیح در میان قپچاق‌ها نوشته شده است (۱۳۰۳م).

بی‌هیچ تردیدی زبان قپچاقی از شاخه‌های ترکی است و اختلاف چندانی با ترکی آذربایجان ندارد. دکتر کیدیراوغلو معتقد است امروز در دنیا ترکان در مجموع به دو زبان اوغوز و قپچاق سخن می‌گویند (Kildirli, 2022, 80).

قره قالباق‌ها

قره قالپاق‌هایی که امروزه بخشی در قفقاز، آذربایجان غربی و بخشی دیگر در مصب رود جیحون در آسیای مرکزی زندگی می‌کنند، اصالتاً آمیزه‌ای از اختلاط پیچنق، اوز و قپچاق هستند. چنین به نظر می‌رسد که قاقاووزهای رومانی نیز از نسل اوزهایی هستند که در سده ۱۳ میلادی بدانجا کوچ کرده و مسیحی شده‌اند. دولت رومن در ۱۳۳۰ میلادی در رومانی توسط یک حکمران از قبائل ترک قومان، قپچاق به وجود آمد. نام این بنیانگذار «باسار آبا» (نامی از مصدر باسماق- فشار دادن به اضافه آبا از عناوین ترک) پسر «توخ تمیر» بود. منطقه بسارابی در شمال رومانی نیز نام خود را از این شخص گرفته است.

آوارها

آوارها یکی از اقوام ترک‌زبانی هستند که در سده‌ی ششم میلادی بسوی آذربایجان آمدند و مدتها در این منطقه ساکن شدند بطوری که امروز هم تعداد زیادی از آنان در مناطقی از آذربایجان ساکنند. بسیاری از مورخان از جمله مناندر پروتکتور (Menander Protector) مورخ بیزانس در قرت ششم میلادی در کتاب تاریخ خود که حوادث سالهای ۵۵۸-۵۸۵ را گزارش نموده است از آوارها سخن می‌راند (دهقی، ۱۳۹۱، ۲۵۶ و ۲۵۷). اکثر مورخان و پژوهشگران معاصر نیز حضور آنان را در تاریخ به سده‌های پنجم و ششم میلادی اعلان می‌کنند.

آوارها که ابتدا با نام ژوان ژوان‌ها نیز نام برده شده‌اند با هجوم گؤک‌تورکان از محل استقرار خود مجبور به کوچیدن بسمت غرب شدند و به قفقاز آمدند. مدتهای زیادی در میان خزران نیز حضور یافتند. این اسکان مربوط به سالهای بعد از ۵۵۲ م برمی‌گردد (ساندرز،)؛ ولی در سالهای ۴۶۰ دارای حکومتی مستحکم بودند. تاریخ نشان می‌دهد که سردار بزرگ آنان بومین خاقان بود که وقتی دختر خاقان ژوان ژوان را خواستگاری کرد جواب منفی شنید و بنابراین علیه آنان شورید و حکومت گؤک‌تورک را بنا نهاد. با این کار بومین خاقان، ژوان ژوان‌ها (یا همان آوارها) ابتدا بسوی قفقاز و آذربایجان آمدند و سپس بسوی اروپا راه گشودند. نخستین تماس آوارها با بیزانس نیز بسال ۵۵۸ ثبت شده است.

آوارها در داخل سرزمینهای ترکان قفقاز جایگاه معتبری داشتند. محل سکونت آنان غرب دریای خزر بود که تا جنوب آذربایجان نیز کشیده می‌شد. تماس آنان با دیگر اقوام ترک در قفقاز در سالهای ۴۶۰ به بعد صورت گرفته است. تا این تاریخ آنان امپراتوری خود را داشتند و اوج قدرت آنان در همین دوران بوده است. مهمترین خاقان آوارها بایان کاغان بود که فرستاده‌ی بیزانس را نیز به حضور پذیرفت و به همین خاطر، با کوچ به غرب با مقاومت خاصی روبرو نشدند. پریسکوس مورخ بیزانس تاریخ آمدن آنان به اروپا و تماس با بیزانس را بسال ۵۶۲ می‌نویسد. با فوت ژوستینیان در سال ۵۶۵ بایان کاغان فرستاده‌ای را پیش جانشین وی فرستاد و فوت امپراتور را تسلیت گفت. همین امر سبب شد برخورد بیزانس با آوارها تند و از روی دشمنی نباشد. نفوذ آوارها بتدریج در اروپا آغاز شد. همین نفوذ سبب گردید در اروپا قدرتی پیدا کنند. مناندر پروتکتور به گذشته‌ی آوارها نیز می‌پردازد و

از خستگی ژوستینیان از جنگ‌های مکرر سخن می‌راند و وقتی نوبت آوارها می‌رسد دیگر از جنگ خسته شده بود و دنبال دوستی‌ها می‌گشت.

هرچند رسیدن آوارها به اروپا تهدیدی برای دولت‌های اروپایی محسوب می‌شد ولی اوضاع طوری پیش رفت که آوارها نیازی به جنگ و خونریزی نداشته باشند؛ حتی ژوستین امپراتور بیزانس سرزمینی را در اختیار آنان نهاد. (مناندر، ص ۲۸۶). رابطه‌ی آوارها با فرانکها چندان آرام نبود و هجوم‌های مکرر فرانکها با شکست و پیروزیها پیش می‌رفت. بنا بنوشته‌ی مناندر، آوارها توانستند نه تنها فرانکها بلکه اقوام دیگر اروپا را نیز تحت اطاعت خود درآورند (تیموتی، ۱۴۰۰، ۲۸۶).

آوارها یکی از قوم‌های بومی قفقاز هستند که سکونتگاه تاریخی آنان کوهستان‌های داغستان است و یکی از پرجمعیت‌ترین قوم‌های کنونی داغستان هستند. آوارها علاوه بر داغستان در جلگه‌های بویناکسک، خاساویورت، و قیزیل‌یورت، چچن، قالموقستان و دیگر مناطق فدراسیون روسیه نیز زندگی می‌کنند و جمعیت آن‌ها به بیش از یک میلیون نفر می‌رسد. سکونتگاه اصلی آوارها در داغستان حوزه رودخانه آوار کویسو، آندی کویسو و قره کویسو است. آوارها همچنین در آذربایجان بیشتر در شهرستان بالاکن و شهرستان زاقاتالا زندگی می‌کنند.

بنا بر گفته‌های خاورشناس داغستانی آ.ام. محمدادیف "در دهه‌ی بیستم از سده‌ی بیستم در ترکیه بیش از ۳۰ دهکده وجود داشته که قومیت ساکنان آن‌ها داغستانی بوده‌است و دو سوم جمعیت این داغستانی‌ها آوارها بوده‌اند. اکثریت آنان مسلمان و از مذهب سنی شافعی هستند. آوارها پیش از نفوذ اسلام یهودی بوده‌اند.

در قرن ششم میلادی مناندر پروکتور زبان آوارها را شبیه به زبان هون‌ها معرفی کرده است. این نظریه باعث تقویت نظریه‌ای می‌شود که زبان آوارها را از شاخه اوغور زبان‌های ترکی می‌داند. به گفته مسعودی جغرافیدان عرب قرن دهم، پادشاه آوار از نوادگان بهرام پنجم، پادشاه ساسانی قرن پنجم بود. یعقوبی هم در سده‌ی دهم میلادی خاطرنشان می‌کند که تخت طلایی آنان، هدیه‌ی خسرو انوشیروان در قرن ششم بوده است.

پچنق‌ها

پچنق‌ها و یا پاتزیناک‌ها (Pechenegs یا Patzinaks) قومی تُرک‌نژاد و نیمه‌کوچ‌نشین بودند. آنان به زبان پچنقی که از زبان‌های ترکی تبار بود سخن می‌گفتند. در قرن‌های ۹ و ۱۰ میلادی، پچنق‌ها بیشتر استپ‌های جنوب شرقی اروپا و شبه جزیره کریمه را تحت کنترل داشتند. در قرن نهم، دوره‌ای از جنگ‌ها را با روس‌های کیف داشتند که گاهی به جنگ‌های تمام عیار تبدیل می‌شد.

نام این قوم در زبان‌های مختلف به صورت‌های گوناگون آمده است: مؤلفان یونانی آن را به صورت پاتسیناک و مؤلفان بیزانسی با نام‌های پاتزیناکی (پاتزیناکایه)، پی‌چی‌نیگی، پچنکی و جز آن‌ها معرفی کرده‌اند. در متون اسلامی عربی و فارسی نام این قوم

به صورت‌های بجاناک آمده است. کاشغری نام این قوم را بجاناک نوشته است. در زبان گرجی این قوم را پاچانیکی، و در ارمنی پاچیناک می‌نامیدند. در زبان مجاری نام این قوم به صورت‌های بیسنی و پی‌چناتی آمده است. در متون لهستانی این نام به صورت‌های پیه‌چی‌نیگ و پین‌چنک، و در روسی پچنق ثبت شده است.

کاشغری قوم بجانگ (پچنق) را در یک جا قبیله‌ای از غزان، و در جای دیگر از ترکان معرفی کرده است. کتاب حدودالعالم آنان را بجاناک ترک می‌نامد (حدودالعالم، ۱۳۶۲، ۲۷۸).

پچنق‌ها از نوادگان کنگره‌های باستانی هستند. کتیبه‌های اورخون، کنگرها را در میان مردمان تابع خاقانات ترک شرقی ذکر کرده‌اند. سرزمین پچنق‌ها بین دریای آرال و مسیر میانی سیر دریا، در امتداد راه‌های بازرگانی مهمی که آسیای مرکزی را به اروپای شرقی متصل می‌کرد، قرار داشت. آنان در پایان سده نهم میلادی در غرب رود ولگا اقامت گزیده بودند. سیاستمداران روم شرقی از طریق اتحاد با قوم پچنق می‌کوشیدند تا در برابر قشون روسیه به وجود آورند.

در جنگ ملازگرد پچنق‌ها به همراه بسیاری اقوام دیگر در جبهه بیزانس و علیه ترکان سلجوقی می‌جنگیدند. در هنگامه جنگ اما افراد پچنق و اوغوز از سپاه بیزانس جدا شده به نیروهای سلجوقی پیوستند. این عمل آن‌ها باعث اضطراب نیروهای بیزانسی و شکست آنان گردید. پچنق‌ها به کشمکش با بیزانس ادامه دادند. آنان در زمان امپراتور «آلکسیو کومنوس» به تراکیا وارد شدند. در ۱۰۹۱ میلادی تا نزدیکی استانبول پیش رفتند و استانبول را تهدید کردند. در همین زمان نیز سلجوقیان در آناتولی پیشروی می‌کردند مجبور شدند به آنان بپیوندند.

هنگامی که ژان کومنن، پچنق‌ها را در روملی شکست داد، گروهی از آن‌ها را به منظور ایجاد روستاهایی در سرزمین‌های بالکان ساکن کرد و به بقیه آن‌ها نیز با شرط پرداخت مالیات به او، زمین‌های حاصلخیزی در نزدیکی ازمیت، در نزدیکی استانبول، اختصاص داد.

با گذشت زمان، پچنق‌ها در جنوب دانون هویت ملی خود را از دست دادند و به طور کامل جذب شدند، عمدتاً با رومانی‌ها و بلغارها. جوامع قابل توجهی از آنها در مجارستان، در حدود ۱۵۰ روستا حضور دارند (امامی خوبی، ۱۳۸۴، ش ۵۳، ۵۶ / توران، ۱۳۸۰، ش ۳۳ و ۳۴، ۵۸).

گومیلف مدعی است که در اواخر سده ۵م در نتیجه اختلاط ترکان آلتای با مهاجران، مجموعه‌ای مرکب از ۵۴۶ قبیله پدید آمد که تورکوت نام گرفت. اینان به تدریج در سرزمین‌های دورتر از آلتای پراکنده شدند و به غرب روی آوردند. پچنق‌ها ظاهراً از این مجموعه بودند که با غزان درآمیختند. بارتولد با استناد به نوشته کاشغری و رشیدالدین فضل‌الله، پچنق‌ها را از جمله‌ی اوغوزها آورده است.

اوغوزها که در نواحی شمال شرقی پچنق‌ها می‌زیستند، حدود سال ۲۴۶ق/۸۶۰م پچنق‌ها را به سوی غرب راندند. اندکی بعد در آخرین دهه سده ۹م پچنق‌ها در همسایگی خزران جای گرفتند، خزران نیز برای وصول مالیات، همواره آنان را در معرض تاخت و تاز قرار می‌دادند. در اواخر سده ۹ق/۹م پچنق‌ها به محدوده مرزهای غربی خزران روی آوردند و در آنجا مستقر شدند. گردیزی که در سده ۱۱ق/۱۱م می‌زیسته، پچنق‌ها را خدواندان مال نامیده است. وی ضمن شرح ثروت پچنق‌ها می‌افزاید که آنان دارای گوسفندان، ستوران، ظرف‌های زرین و سیمین و سلاح‌های بسیارند و کمرهای سیمین دارند. کار اصلی آنان پرورش دام بود. در سده ۴ق/۱۰م پچنق‌ها دو شاخه (شرقی و غربی) شدند. در سال‌های ۳۰۲، ۳۰۸ و ۳۵۷ق/۹۱۵، ۹۲۰ و ۹۶۸م پچنق‌ها به اراضی روس‌ها هجوم بردند. در ۳۳۲ق/۹۴۴م ایگور، فرمانروای دولت کیف روس با دولت بیزانس به جنگ پرداخت. پس از او فرزندش اسویاتوسلاو ۲ نیز با دولت بیزانس در ۹۷۱/۳۶۰م درگیر شد.

این هر دو فرمانروا در پیکار با دولت بیزانس از جنگجویان پچنق بهره می‌جستند. در ۳۶۱ق/۹۷۲م پچنق‌ها به تحریک دولت بیزانس به متحدان روس خود حمله بردند و گروه کثیری از آنان را در کنار رود دنیپر منهدم کردند. در ۴۲۷ق/۱۰۳۶م یاروسلاو ۳ در نزدیکی کیف رزمندگان پچنق را سخت درهم شکست. با این شکست، هجوم پچنق‌ها به روس‌ها پایان گرفت.

در سده‌های ۵ و ۶ق/۱۱ و ۱۲م فرمانروایان روم شرقی (بیزانس) کوشیدند تا برای پیکار با روس‌ها از پچنق‌ها بهره جویند، در سده‌های ۶-۴ق/۱۲-۱۰م پچنق‌ها بارها به سرزمین مجارها حمله بردند و در مرزها و درون سرزمین آنان پراکنده شدند. در سده‌های ۸-۷ق/۱۴-۱۳م پچنق‌ها از صورت قومی واحد بیرون آمدند و با ترکان، مجارها، پولوتس‌ها، روس‌ها و اهالی روم شرقی درآمیختند و در آنان مستحیل شدند.

بر ظروف طلایی که در گنجینه‌ای در مجارستان یافت شده، نوشته‌هایی به زبان ترکی پچنق با الفبای گوگ‌تورک بدست آمده است. (KURAT, 1937). زبان پچنق‌ها از گروه قپچاقی زبان‌های ترکی است ولی درباره‌ی آداب و رسوم و دین آنان آگاهی کافی در دست نیست. ادیسی می‌نویسد: پچنق‌ها همانند خزران و بلغارها جامه‌های بلند می‌پوشیدند.

ابوعبید بکری درباره‌ی دین پچنق‌ها می‌نویسد که آنان ابتدا به دین مجوس بودند، ولی پس از آغاز سده‌ی ۴ق/۱۰م فقیه‌ی مسلمان که به اسارت درآمده بود، آنان را به پذیرش دین اسلام فرا خواند؛ در نتیجه پچنق‌ها به اسلام روی آوردند و این امر موجب درگیری‌هایی شد که مسلمانان در آن پیروز شدند. ابن رسته دین پچنق‌ها را شبیه دین غزان دانسته است.

آس‌ها یا آلان‌ها

آس‌ها یا آزا یکی از اقوام ترک ساکن قفقاز شمالی و آذربایجان در دوران باستان بوده‌اند. بازمانده‌ی این قوم در اوستیا - مرز روسیه و گرجستان زندگی می‌کنند. آس‌ها ترک‌زبانانی بوده و هستند که به عقیده‌ی برخی از زبان‌شناسان نام‌های جغرافیایی

بسیاری از مناطق آذربایجان از آن گرفته شده است مانند آذربایجان که ترکیبی از آس یا آز+ار+بای+گان می‌باشد و یا آراز یا ارس ترکیبی از ار+آس است و آستارا و آسیا نیز از این واژه ساخته شده‌اند که نشانگر سکونت آس‌ها در آذربایجان می‌باشد. آس‌ها به زبانی که از زبان سکایی-سرمتی گرفته شده بود صحبت می‌کردند و به نوبه خود به زبان اوستیایی جدید تبدیل شد. آنان شاخه‌ای از اقوام سکاها یا اسکیت‌ها بودند که در سده‌ی اول پیش از میلاد در ناحیه آزوف و مناطق قفقاز جنوبی ساکن شدند. از آنجا به آناتولی، شبه جزیره‌ی کریمه و قفقاز شمالی رفتند.

آس‌ها در سال ۳۷۲ میلادی مغلوب هون‌ها شدند و لذا گروهی از آنان به غرب و گروهی دیگر، به سوی کوهپایه‌های قفقاز مهاجرت کردند. در قفقاز جنوبی اتحادیه‌ای به رهبری آن‌ها و طوایف محلی قفقاز تشکیل یافت.

در حدود العالم درباره‌ی آس‌ها یا الان‌ها چنین آمده است: «مشرق و جنوب وی سریر است و مغرب وی روم است و شمال وی دریای خزر و بخاک خزر است و این ناحیتی است اندر شکستگی‌ها و کوه‌ها و جایی با نعمت و ملکشان ترساست و مردمانی بت‌پرست و مردمان وی گروهی کوهی‌اند و گروهی دشتی، و لشکر ملک اینجا به شهر خیلان، باشد و بندر کاسک شهر در الان از این ناحیت است.» (ناشناس، ۱۳۶۲ / بارتولد، ۱۳۷۲).

تاریخ الان‌ها را می‌توان به سه دوره تقسیم کرد:

از آغاز تا عصر مسیحیت و مهاجرت بزرگ

از پایان دوره پیشین تا حمله مغول

از حمله مغول تا کنون.

در دوره‌ی اول، الان‌ها قبایلی چادرنشین، دامدار و رزمجو بودند که جنگجویان حرفه‌ای خود را در اختیار شاهنشاهی اشکانی، شاهنشاهی ساسانی و امپراتوران رومی قرار می‌دادند. سواره نظام الان‌ها بسیار پرآوازه بود. آنان از دروازه دربند وارد شده و به آذربایجان آمدند (ابن اثیر، ج ۳، ۱۳۹۱، ۱۱۸).

گروهی از الان‌ها به صورت مردمانی کوچ‌نشین درآمدند که میان شرق و غرب اروپا پراکنده شدند. الان‌ها در سال ۴۵۱ میلادی با هون‌ها به سرکردگی آتیلای جنگیدند. پس از مرگ آتیلای الان‌ها تلاش کردند که از زیر یوغ هون‌ها خارج شوند. بخش بزرگی از آنان در گل و بخشی دیگر در منطقه کاتالونیا ساکن شدند. نام کاتالونیا تشکیل شده از گوت و الان است و به معنی استان گوت‌ها و الان‌ها می‌باشد.

الان‌های قفقازی بخش‌هایی از دشت‌های قفقاز و دامنه‌های کوهساران سرچشمه‌های رود کوبان را از زلنچوک (Zelenchuk) تا الان در شرق تسخیر کردند و به کشاورزی و دامپروری پرداختند. سپس شهرهایی ایجاد کرده و ساختارهای حکومتی پدید

آوردند. همچنین مراودات فرهنگی و سیاسی با بیزانسی‌ها، گرجی‌ها، آبخازها، خزرها و روس‌ها ایجاد نمودند. آنان در قرن دهم مسیحیت را پذیرفتند.

در سال ۸۷۵ میلادی سرداران خلیفه بغداد به قفقاز تاختند و با الان‌ها و آبخازها جنگیدند و سرزمین خزرها را هم ویران کردند. اما الان‌ها کشور و دولت خود را بازسازی کردند. در متون بیزانسی، فارسی و عربی سده‌های میانه از ایشان نام برده شده‌است. مسعودی نوشته‌است: «پادشاهی الانها از داغستان تا ابخازستان امتداد دارد و شاه الانها سی هزار سوار جنگی در خدمت دارد و روستاها بسیار نزدیک هم می‌باشند». (مسعودی، ۱۳۶۵، ۲۸۷).

هجوم مغول‌ها در قرن سیزدهم و یورش‌های تیمور در قرن چهاردهم ضربه‌ای مرگبار بر کشور و مردم الان داشت. عزالدین بن اثیر الجزری گزارش داده‌است: «تاتارها به الانها تاختند، ایشان را کشتار کردند و از هیچ هتک حرمت و چپاولی فروگذار نکردند و اسیر بسیار گرفتند و سپس به سوی قبیچاق‌ها تاختند». باقی‌مانده الان‌ها به سه گروه تقسیم شدند:

یک گروه به سمت کوهپایه‌ها و دره‌های قفقاز مرکزی عقب نشستند و تا به امروز در آن مکان‌ها زندگی می‌کنند و «آس» نامیده می‌شوند. گروه دوم به همراه قبیچاق‌ها (Qipchaqs) به سوی اروپا مهاجرت کردند و در مجارستان ساکن شدند. در نامه‌ها و تاریخنامه‌های مجاری و روسی از ایشان به عنوان «آس» و «یاس» "Yas" نام برده شده‌است. آن‌ها زبان و فرهنگ خود را تا قرن ۱۵ میلادی حفظ کردند ولی پس از آن کم‌کم زبان مجاری را پذیرفتند و میان ایشان حل شدند. گروه سوم به خدمت خاقان‌های مغول درآمدند. بنا به نوشته تاریخنامه‌های چینی، سلحشوری آن‌ها تأثیر فراوان در گسترش و پیشرفت مغول‌ها داشته‌است.

آنچه که از تحقیقات و شواهد مکتوب بجا مانده‌است، می‌توان نتیجه گرفت که پس از حمله مغول، لفظ الان رفته رفته متروک شد و آس جایش را گرفت؛ اما آنان نیز همانند اوست‌های کنونی از هر دو نام برای خویش استفاده می‌کنند. از اسمقبیله‌ی آس، نام آذربایجان، آسیا و آراز گرفته شده‌است.

آلانی‌ها در طول جنگ‌های بیزانس و عرب، همچنین جنگ‌های خزر و عرب در قرن هشتم یک دولت حائل بود. تنوفان شرح مفصلی از مأموریت لئون ایسوریایی به آلانی‌ها در اوایل قرن هشتم ارائه داده‌است. لئون توسط امپراتور ژوستینیان دوم مأمور شد تا به رهبر آلان‌ها، ایتاکسس، رشوه دهد تا "دوستی دیرینه" خود را با پادشاهی آبخازیا، که با خلیفه الولید یکم متحد شده بود، قطع کند. او از گذرگاه‌های کوهستانی عبور کرد و با آلان‌ها پیمان اتحاد بست، اما از بازگشت به بیزانس منع شد. اگرچه آبخازی‌ها هیچ هزینه‌ای برای زندانی کردن او دریغ نکردند، اما آلان‌ها از تحویل فرستاده‌ی بیزانس به دشمنانش خودداری کردند. پس از چند ماه ماجراجویی در قفقاز شمالی، لئون خود را از این وضعیت خطرناک رهانید و به قسطنطنیه بازگشت.

پس از آنکه لئون عنوان امپراتوری را به دست آورد، سرزمین متحدان کوهستانی او مورد حمله‌ی نیروهای عمر دوم قرار گرفت. خاقان خزر- برجیک، به یاری آنها شتافت و در سال ۷۲۲، ارتش مشترک آلان-خزر، سردار عرب طابت الزهرانی را شکست داد. خزرها در این دوره چندین قلعه در آلانیا بنا کردند. در سال ۷۲۸، مسلم بن عبدالملک، پس از نفوذ به دروازه‌ی آلان‌ها، سرزمین آنان را ویران کرد. گاهی در تاریخ عرب‌ها نام آلان یا آس با نام خزر یکی شمرده می‌شود. این خطا از آنجایی صورت می‌گیرد که خزرها و آس‌ها مدتهای مدیدی باهم بوده‌اند. هشت سال بعد، مروان بن محمد از دروازه عبور کرد تا قلعه‌های آلانیا را غارت کند. در سال ۷۵۸، همانطور که ابن فقیه گزارش می‌دهد، دروازه توسط یک سردار عرب دیگر، یزید بن اسید، نگهداری می‌شد. در نتیجه، ایستادگی متحدانه آنها در برابر امواج پی در پی مهاجمان از جنوب، آلان‌های قفقاز تحت سلطه‌ی خاقانات خزر قرار گرفتند. آنها در قرن نهم متحدان وفادار خزرها باقی ماندند و در زمان سلطنت پادشاه خزر - بنیامین از آنها در برابر ائتلاف تحت رهبری امپراتوری بیزانس حمایت کردند. بسیاری از آلان‌ها در این دوره پیرو یهودیت شدند.

در اواخر قرن نهم، آلانیا از خزرها مستقل شد. در اوایل قرن دهم، آلان‌ها به دلیل فعالیت‌های پادشاه کنستانتین سوم آبخازیا در قفقاز شمالی تحت نفوذ امپراتوری بیزانس قرار گرفتند. هنگامی که ابن رُسته در مقطعی بین ۹۰۳ و ۹۱۳ میلادی که از آلانیا بازدید کرد، پادشاه آنان در آن زمان مسیحی بود.

آلانیا پادشاهی خود را بین سده‌های ۹ الی ۱۳ در قفقاز شکل دادند. آنان در اواخر قرن نهم از خزرها مستقل شدند. اندکی پس از آن، در اوایل قرن دهم، مسیحی شدند. در قرن یازدهم، تحت حکومت شاه دوراوغلو، به اوج خود رسید. این پادشاهی نه تنها با امپراتوری بیزانس، بلکه با پادشاهی گرجستان و همچنین پادشاهی داغستانی روابط نزدیکی داشت؛ این پادشاهی مسئول گسترش مسیحیت ارتدکس در میان اقوام بت‌پرست همسایه مانند چرکس‌ها و وایناخ‌ها بود. این پادشاهی در نهایت از قرن دوازدهم رو به زوال گذاشت و تا اوایل قرن سیزدهم تا حد زیادی از کارکردن به عنوان یک نهاد سیاسی بازماند.

دومین حمله‌ی مغول به آلانیا در سال ۱۲۳۹ تحت رهبری مونگکه و گوپوک آغاز شد. در حالی که برخی از قلعه‌های آلانیا، به ویژه ماغاس، در برابر مغول‌ها مقاومت کردند، در حالیکه بسیاری از اشراف محلی با مهاجمان همکاری می‌کردند. این شهر در سال ۱۲۴۰ میلادی سقوط کرد و ساکنان آن قتل عام شدند. بدنبال آن بسیاری از آلان‌ها به سمت غرب گریختند تا به مجارستان رسیدند و توانستند زبان خود را تا قرن شانزدهم حفظ کنند. پس از حمله، مغول‌ها دو شاهزاده محلی دست‌نشانده، به نام‌های ارسلان و هانغوسی را به نیابت از خود به حکومت آنجا منصوب کردند. هر دو نیز در نبردی دیگر کشته شدند. با خروج قشون در سال ۱۲۴۰، نفوذ مغول به سرعت تضعیف شد.

اسقف تئودور در رساله‌ای که بین سالهای ۱۲۲۰-۱۲۴۰ نوشته است، و راهب و جهانگرد فرانسوی-فلامان ویلیام روبروک در شرح سفر خود در سال‌های ۱۲۵۳-۱۲۵۵ از آلان‌ها یاد می‌کنند، به عنوان مثال آلان‌هایی که به عنوان رعایای مغول در کریمه،

آستراخان قدیم، پایتخت خان قراقروم زندگی می‌کردند و همچنین هنوز به عنوان افراد آزاد در سرزمین مادری قفقاز خود - آلان‌ها یا آس‌ها، که مسیحی هستند و هنوز با تاتارها می‌جنگند (Rubuck, 2017). آلتایا سرانجام در اواخر قرن چهاردهم، زمانی که امیر تیمور گورکانی به آنجا حمله کرد، به پایان رسید.

اوزها

اوزها به عنوان بخشی از اوغوزها، در شرق پیچنق‌ها و غرب قپچاق‌ها می‌زیستند. وقتی از طرف قپچاق‌ها مورد یورش واقع شدند، آنان نیز بر پیچنق‌ها هجوم آوردند و آنان را به سوی غرب راندند. آنان نیز همانند هونها و خزرها مدتی طولانی در قفقاز حضور یافتند و لذا زبان تأثیر آنان در مردمان ترک موجود در این مناطق قابل کتمان نیست. تا اینکه از سال ۱۰۴۰ میلادی، بطوف دریای سیاه راه افتادند ولی با مقاومت روس روبرو شدند. اما در ۱۰۶۰ میلادی. نیز بر اثر یورش روس‌ها با قشونی بیش از ۶۰۰ هزار نفر، از رود دانوب گذشته و به مقدونیه وارد شدند.

اما در سالهای بین ۱۰۶۲-۱۰۶۵ به دلیل بیماری‌های واگیردار، همچنین برخوردهای شدید با پیچنق‌ها بخشی از آنان از میان رفتند و بخشی دیگر در قشون بیزانس داخل شدند. بخشی از افراد باقی مانده نیز به اطراف کیف کوچ کرده و بخشی دیگر آسیمیه شده و در میان اروپاییان مستحیل گشتند.

اوغوزها

ترکان اوغوز یا غُز (به خط اورخون: ᠲᠦᠷᠦᠭᠤᠰᠤ)، بخشی از اقوام تورک هستند که به شاخه‌ی اوغوز از خانواده زبانهای ترکی صحبت می‌کنند. لغت غُز در نظم و نثر فارسی هم داخل شده است. مردم آذربایجان و آناتولی از این ترکان بشمار می‌آیند. در قرن هشتم میلادی، آنها یک کنفدراسیون قبیله‌ای تشکیل دادند که به نام دولت «اوغوز ییغو» شناخته می‌شد. آنان تا زمان غزنویان همچنان به عنوان ییغو حکومت می‌کردند. بخشی از اوغوزها همراه با هونها از سده‌ی سوم قبل از میلاد در قفقاز و آذربایجان حضور یافتند. آنان در شهرسازی مهارت داشتند. سلجوقیان از اوغوزها بودند که امپراتوری بزرگی را پدید آوردند. اصطلاح «اوغوز» از اواسط قرن دهم به بعد با عنوان «تُرکمان» یا «تُرکمن» جایگزین شد. تُرکمان در مجموع یک اصطلاح است که از دوره‌های میانه، به همراه نام باستانی و آشنای تُرک و نام قبیله‌هایی مانند (افشار، بیات، بایندر، قایی، بیگدلی، سالور و...) برای اشاره به تُرکان اغوز که در آذربایجان، خراسان، آناتولی، ترکمنستان و ایران ساکن شده‌اند استفاده شده است. در قرن یازدهم با پیروزی تُرک‌ها، موج وسیعی از ترکان اوغوز ابتدا خراسان، سپس تمام ایران و سرانجام آناتولی را دربرگرفت که پایگاه فتوحات بعدی آنها شد. اوغوزها همیشه مهم‌ترین و پرجمعیت‌ترین گروه ترک‌ها بوده‌اند و در ایران بسیاری از سایر ترک‌ها و ایرانیان را با خود همگون ساخته‌اند. (Sümer, 2017)

در سنگ‌نبشته اورخون (سده‌ی هشتم میلادی) در نزدیکی رود اورخون از آنان بیادگار مانده است. در این سنگ‌نبشته ترکان با نام تغز اوغوز (دوققوز اوغوز) یاد شده است و به نه قبیله، اوغوز، اویرات، آلات، جلایر، تاتار، قنقرات، قیات، کرائیت و مغول تقسیم شده‌اند.

بند پایانی سنگ‌نبشته اورخون: «رؤسای قبایل ترکان اوغوز، مردم قبایل، خوب بشنوید. اگر خداوند نابود نکند یا زمین نبلعد، چه کسی می‌تواند قبایل ترک و قانون‌شان را نابود کند؟» (Uchiyama et al. 2020)

ظهور اسلام و آذربایجان

وقتی اسلام ظهور کرد آذربایجان در دست امپراتوری خزران بود و جدای از ساسانیان نفس می‌کشید. هرچند که یزدگرد در مواجهه با سپاه اعراب، به آذربایجان نیز متوسل شد و از آن یاری خواست؛ اما خزران دل خوشی از ساسانیان نداشته و لذا روی خوش بدو نشان ندادند. اما در برابر اعراب ایستادند. ظهور اسلام را باید نقطه‌ی عطفی در تاریخ جهان همچنین در ایران و آذربایجان دانست. از یک سو فرهنگی تازه و دینی تازه که در تمام شئون زندگی مردم دخالت داشته و حرفه‌ای تازه‌ای را آورده بود، از دیگر سو با گسترش آن، تمام اوضاع پیشین را در هم می‌ریخت و تبادلات سیاسی – فرهنگی و اداری موجود را در هم می‌آمیخت. اسلام با شعاری جدید و با سرعتی رعب‌آور شروع شد و در اندک مدتی در سرزمین‌های وسیعی تحولات اساسی پدید آورد. امپراتوری‌های بزرگی چون ساسانی و بیزانس را فرو ریخت و در دیگر مناطق نیز تغییرات و موضع‌گیری‌های تازه‌ای را الزامی کرد.

با ظهور اسلام، فرهنگی جدید، تحولی اساسی پدید آمد و در طول دو سه سده آثار قابل توجهی به زبان عربی – زبان اصلی اسلام نوشته شد که شاید تاکنون در هیچ تحول و انقلابی چنین حرکتی صورت نگرفته است.

آذربایجان در برابر هر هجوم و فشاری ایستاده است و در عین حال مردم این دیار با منطق و تدبیر با مساله روبرو شده‌اند. مساله هم با یکی – دو برخورد پایان نیافته، بلکه چندین سده ادامه داشته است. اسلام حدود بیست سال بعد از ظهور، از جزیره عربستان بیرون آمده و قلمرو وسیعی را تسخیر کرده است که البته آذربایجان نیز از این حمله‌ها بی‌نصیب نمانده است. آذربایجان به شیوه‌ای خاص مقاومت در برابر اعراب را تداوم بخشید و با افت و خیزهای مکرری مواجه بوده است. امپراتوری خزران مدیریت این مقاومت را در دست داشته و تا سالهای ۱۱۰ هجری طول کشیده است. عقب‌نشینی و پیشروی‌های مکرر سبب سلسه حوادث زیادی گشته و فرصت تفکر در پذیرش یا رد این ایدئولوژی تازه فراهم بوده است.

می‌دانیم در بین اصحاب پیامبر اسلام(ص) ترکانی نیز حضور داشته‌اند از جمله «صَهَب بن سنان» را می‌توان جزوی از همین ترکان دانست. صهیب، از سرزمین امپراتوری روم شرقی به عنوان برده در جزیره‌العرب حضور داشته و با ظهور اسلام به این دین گرویده است و از پیشگامان ایمان به پیامبر از نژاد و قوم خود است.

عمر -خليفة دوم اسلام، کار فتح سرزمین‌های جدید را در برنامه‌ی کشورگشایی خود قرار داد. مقاومت ساسانی سبب شکست سختی گردید و سرتاسر این دیار در زمان اندکی فرو ریخت. یزدگرد سوم به خاقان ترکان پناه برد و خاقان با تدبیر درست در برابر تدبیرهای عمر سبب گردید بر خود با ترکان همچون برخورد با ساسانیان رقم نخورد و لذا تاریخ این دو متفاوت از هم باشد. در اینجا برای سادگی کار، نگاهی به کتب تاریخی عرب می‌اندازیم.

اکثر منابع عربی که از تاریخ سالهای ابتدایی ظهور اسلام سخن رانده اند آذربایجان را سرزمین ترکان دانسته اند از جمله: التیجان فی ملوک حمیر، ص ۴۱۶، الانساب للصحاری، ۱۹۷۹، ج ۱، ص ۲۰۳، ابن خلدون، ج ۱، ص ۱۲، طبری، ۱۳۹۴، ج ۵، ص ۳۰۹، ابن کثیر در البدایه والنهایه، ۱۳۵۷، ج ۹، ص ۲۰۹، و دهها منبع دیگر از مورخان عرب همگی آذربایجان را سرزمین ترکان نامیده اند. وهب بن منبه در کتاب التیجان فی ملوک حمیر ملاقات معاویه با عبید بن شریه جُرهمی را در باره ی آذربایجان نقل می کند و آن سرزمین را تماماً منسوب به ترکان می داند.

آذربایجان در منابع عربی

در باره ی حوادث دهه‌ها و سده‌های نخستین ظهور اسلام، کتابهای قابل توجهی به زبان عربی نوشته شده است که تاریخ طبری، تاریخ یعقوبی، مروج الذهب و غیره از آن جمله‌اند؛ بیشتر این کتاب‌ها به فارسی برگردانده شده‌اند. مشهورترین و پر مراجعه‌ترین کتاب تاریخ اسلام را می‌توان تاریخ طبری دانست که همواره مورد استناد طیف‌های مختلف قرار گرفته و می‌گیرد. کتاب تاریخ بلعمی گرچه یک ترجمه است و از این نظر، ارتباطی تنگاتنگ با تاریخ طبری دارد، اما خود، یک منبع تاریخی مجزایی هم تلقی می‌شود که تنها با نیم قرن فاصله، پس از اصل آن نگارش یافته است.

محمد بن جریر طبری متوفای ۳۱۰ ق. است. این کتاب نیز بیشتر با نام‌نگارنده، به عنوان «تاریخ طبری» شناخته می‌شود. این کتاب، تاریخ جهان - از آغاز آفرینش تا سال ۳۰۲ ق - را در بر می‌گیرد. این کتاب به شکلی جامع تاریخ اسلام و آذربایجان را در برداشته، لذا برای همه جذاب و پرفایده تلقی شده است و لذا ضرورت ترجمه‌ی آن به فارسی احساس می‌شد. امیرمنصور سامانی به این ضرورت آگاهی یافت و وزیر خود ابوعلی بلعمی را بر انجام این مهم گماشت. همچنین خود تاریخ طبری هم به زبان ترکی عثمانی ترجمه شده است. ترجمه‌ی اخیر تاریخ طبری به ترکی توسط محمد فاروق قورتونجا (۱۹۰۴ - ۱۹۸۲) در ۴ جلد صورت گرفته است. همچنین به ترکی آذربایجانی نیز ترجمه شده است.

تاریخ طبری، جلد دوم (ترجمه‌ی آقای ابوالقاسم پاینده در ۱۶ جلد)، در صفحات ۶۲۳، ۶۲۷ و ۷۲۳ از برخورد ساسانیان با خزران در آذربایجان سخن گفته است. و همه جا از حضور ترکان در آذربایجان می‌نویسد. یعنی در دوره‌ی ساسانی و پیش از اسلام، ترکان در آذربایجان اسکان دارند و مردم بومی این سرزمین هستند. جلد سوم تاریخ طبری به درگیری‌های مداوم اعراب با خزران در آذربایجان مربوط می‌شود و خزران را در اردبیل و تبریز و دیگر شهرها می‌بینیم.

طبری در صفحات ۱۹۷۹ تا ۱۹۹۰ اشارات فراوانی به آذربایجان دارد. در همین صفحات، محدوده‌ی آذربایجان را از همدان تا دربند معرفی می‌کند و حتی ری و دماوند را جزو آذربایجان می‌شمارد. در این صفحات برخوردهای اعراب با خزران مورد بحث قرار گرفته است و با صراحت تمام در صفحات ۱۹۰، ۱۹۴، ۱۹۸۶ بویژه در صفحات ۲۱۶۰ و ۲۱۶۱ از ترکان آذربایجان نام می‌برد.

با توجه به نوشته‌های طبری مسلم می‌گردد که ترکان در آذربایجان تحت عناوین اقوامی مختلف و زیر پرچم امپراتوری گوگ‌تورکان و خزران شامل هون‌ها، آوارها، اوغوزها، کنگرها، پچنق‌ها، ساییرها و غیره در برابر سپاه اعراب ایستاده‌اند. وجود ترکان تنها محدود به این صفحات نیست بلکه در اواخر سده‌ی دوم هجری و شروع نهضت و مقاومت جاودانیان و خرمیان، بابک را می‌بینیم و هویتی کاملاً ترکی دارد. برای اثبات این امر کافیهست به نام سرداران بابک دقت کنیم. تاریخ طبری جلد سیزدهم از صفحه‌ی ۵۸۰۵ الی ۵۸۵۹ بدین مساله پرداخته است. نام ۶ سردار بابک در تاریخ طبری آمده است که عبارتند از: طرخان که مهمترین سردار اوست و اهل مراغه است. شرح زندگی او را با تمام تفصیل در تاریخ طبری جلد ۱۳ می‌توان مطالعه کرد (صفحه ۵۸۴۴ به بعد). دومین سردار او با نام ارشق که همنام سرداران ساکاهاست و امروز هم نام یکی از روستاهای اردبیل است (ص ۵۸۰۷ به بعد). سومین سردار با نام: سول ارتکین شرح قهرمانی‌های او در صفحه‌ی ۵۸۴۴ مسطور است. چهارمین سردار مورد وثوق بابک کسی نیست جز آی‌تاخ (ص ۵۸۲۴). آذی پنجمین سردار بابک است (ص ۵۸۲۶ و ۵۸۲۵) که طبری از او نام می‌برد و نام او - آزی برگرفته از نام قبیله‌ی آز که نام آذربایجان و دهها اسم جغرافیایی در تمام آذربایجان از اوست. مانند آزر، آذربایگان، آستارا، آراز، آسیا و دهها نام دیگر؛ که به آذین (۱۹) تبدیل شده است. اما ششمین سردار بابک، عصمت نام دارد که در ترجمه‌ی آقای پاینده به عنوان یک کُرد معرفی شده و تنها کسی است که وقتی دستگیر می‌شود خیانت می‌کند و اما نامش عربی است (ص ۵۸۰۸). اینان نام تمامی سرداران بابک است. همه‌ی سرداران نام ترکی دارند. نام خود بابک بای بی است. بای‌بی در چند کتاب تاریخی دیگر ذکر شده و به معنی خان بزرگ یا بیگ خردمند می‌باشد. اما برخی که برخی ادعا دارند بابک به معنی پدر کوچک است می‌تواند صحیح باشد؟ آیا چنین معنایی خنددار نیست؟

در اینجا نکته‌ای هست و آن اینکه طبری بخاطر وابستگی‌اش به دربار خلفا نمی‌تواند طرفدار بابک باشد و لذا او را به عنوان یهودی هم معرفی می‌کند (ص ۵۸۵۷) و از انگ زدن‌های ضدبشری هم ابائی ندارد. او در عین حالی که دشمنی خود را نشان می‌دهد نمی‌تواند از دلاوری‌ها، وطندوستی و وابستگی وی به مردمش سخنی نگوید! (کریمی، ائل‌دنیز، ۱۳۹۸، ۳۱-۴۸).

تشکیل حکومت‌های غزنویان و سلجوقیان در قلمرویی وسیع از آسیای میانه تا غرب آناتولی، دیگر تمام بهانه‌ها جهت نصیان ترکان آذربایجان را بر باد می‌دهد و هزار سال تمام ترکان بر سرتاسر این سرزمین حکومت کرده و با زبان خویش ادبیاتی غنی می‌آفرینند که تداوم آن تا امروز جاری و ساری بوده است و مردم آذربایجان با عشق و علاقه به هویت تورکی خویش می‌بالند.

این روند ادامه خواهد یافت. اینک زمان آن فرارسیده است که نگاهی هرچند کوتاه به ادبیات ترکان در دوران ظهور اسلام بیندازیم.

فرهنگ و ادبیات تورک‌ها در آذربایجان همزمان با ظهور اسلام

آنچه از آذربایجان بدست آمده است و یا امروز در خاک آذربایجان مستقر است نیازی به بازگشودن ندارد و نشان از فرهنگ غنی این سرزمین دارد؛ نمونه‌ی ساده و واضح آن، آثار موجود در شهر یثری و بابل‌های آنست که تاریخی ۵۰۰۰ ساله دارند. کشف یاز عاشیقی در شهریور ۱۳۸۹ در کنار رود ارس که امروز در موزه‌ی آذربایجان (در تبریز) نگهداری می‌شود و تاریخ دقیق آن ۴۲۰۰ سال پیش برمی‌گردد، همچنین ظرف زرین ماننایی مربوط به ۳۸۰۰ سال پیش آثاری هستند که بدون استثنا نشانگر مدنیت ترکان است و بارها توسط برجسته‌ترین هنرشناسان و باستان‌شناسان تعلق آنها به ترکان اثبات گشته است.

محصولات آهنی و مسی هونها (گوک‌تورک) بسیار زیبا و هنرمندانه بوده و این صنعت را آنان به ایران آوردند (آلتون‌گوگ، ص ۱۴۰). آنان سکه‌های خود را به زبان ترکی می‌زدند (ص ۱۴۱)، آجر پخته در شهرسازیه‌ای خود استفاده می‌کردند. ابن حوقل نیز با این اظهار نظر موافق است، (ابن حوقل، مسالک و الممالک یا صوره‌الارض، ص ۲۰۲). ابن بلخی ابزارآلات برنده را ساخت هونها می‌داند که از طریق گوگ‌تورک‌ها به فرهنگ ساسانی راه یافته است (آلتون‌گوگ، ص ۱۴۲ / ابن بلخی، فارس نامه، ص ۹۰ و ۹۱).

کتیبه‌های اورخون - مهمترین آنها کتیبه‌های تونیوکوک، گول‌تگین و بیلگه خاقان است در تاریخ جهانگشای جویی از کتیبه‌های اورخون یاد شده است. در این کتیبه‌ها از اوغوزها و آذربایجان نام برده شده است (کریمی، ۱۳۹۵، ۱۸۷).

علاوه بر کتیبه‌های اورخون و یثنی‌سئی، کتابهایی بزبان ترکی بدست آمده است که امروز در موزه‌های لندن، پاریس و سنت‌پترزبورگ نگهداری می‌شوند از آن جمله اثریست که روی چرم نوشته شده (در ابعاد ۹.۵ در ۱۶ سانتیمتر) که در پاریس با عنوان TH نگهداری می‌شود. در این کتاب ۷ شعر وجود دارد که نخستین آن تان‌تانی نامیده می‌شود. و دارای ۱۲ سطر است. دومین شعر پارلاق نام دارد که W. Bang خوانده و ترجمه کرده است و دارای ۲۰ سطر است. سومین شعر دارای ۱۲ سطر، چهارمی ۲۰ سطر و پنجمی شعری است که نام شاعر را نیز عنوان کرده است. شاعر آن «آپرین چورتگین» است. آنچه از آپرین چورتگین می‌دانیم اینست که او در دربار ایستمی خان بوده و به نظر برخی از مورخین، اهل آذربایجان است. از او چند اثر بزرگ در دست است و به زبان‌های اروپایی هم ترجمه شده‌اند.

اثر دیگری که از زبان ترکی گوگ‌تورک‌ها باقی مانده است روی چرمی در ابعاد ۱۳.۵ در ۱۳.۵ سانتیمتر با نام تامو - (دامو یعنی جهنم) نوشته شده است. این اثر ۵۰ صفحه است که دارای ۱۲۳ دؤردلوک - یعنی دوبیتی یا چهار مصرعی که دارای ۷ منظومه است و امروز به زبانهای مختلف ترجمه شده است.

باز هم یک کتاب ۵۰ صفحه‌ای دیگری وجود دارد که با شماره T3D260 در موزه‌ی پاریس نگهداری می‌شود و ابعاد آن ۶ در ۲۱.۵ سانتیمتر است. این اثر تحت تاثیر سخنان فیلسوفانه‌ی کنفوسیوس نوشته شده است. این اثر در سال ۱۹۱۶ به انگلیسی ترجمه و منتشر شده است. جالب آن است که نسخه‌ی دیگری از همین اثر در موزه‌ی بریتانیا و با شماره Or نگهداری می‌شود. در همین اثر ۸ شعر وجود دارد که بلندترین شعر دارای ۱۴۰۰ مصرع می‌باشد. دومین شعر ۹۴۸ مصرع بوده و سومین شعر نیز ۴۴۰ مصرع است. علاوه بر این ۸ شعر دیگر نیز در این اثر وجود دارد.

اثر دیگری با نام «بؤیوکلوک» که شاعر آن هنوز شناخته نشده است. دیگر کتاب این دوره، ۴۶ صفحه و با عنوان «بورکانچی» که پروفیسور رحمتی آرات ترجمه و منتشر کرده‌اند. نکته‌ی جالب اینست که دیوان لغات‌التورک بخشی از این اشعار را آورده است و لذا اعتبار این آثار را نشان می‌دهد. یعنی اشعار نوشته شده در دیوان لغات‌التورک، حداقل از ۵۰۰ سال پیش از خود را ذکر کرده است. بنابراین این اشعار بین مردم رایج بوده‌اند. نام شاعران ترکی‌سرای این دوره نیز در دیوان لغات‌التورک ذکر شده است. از شاعران معرفی شده در این کتاب چیسو توتونگ است که اثری با ۵۳ صفحه موجود است.

امروز سه اثر بزرگ به زبان تورکی از خزران در دست است یکی **نوم بیتیک** که دعاهاست؛ این دعاها مربوط به دین یهود است تعصب مسلمانان سبب فراموشی و بی‌اعتنایی بدانها شده است (کریمی، ۱۳۹۵، ۱۲۳).

در کتاب تاریخ مبارکشاه در باره‌ی زبان و خط خزران اطلاعاتی مندرج است. (مبارکشاه، ۱۳۹۸، ۸۵). اثر سترگ "شان قیزی داستانی" در سال ۲۴۱ قمری توسط میکائیل باشتو به زبان ترکی و در آذربایجان نوشته شده است. نسخه‌ی خطی این اثر در دست نظامی گنجوی بوده و از آن در آثار خود بویژه اسکندرنامه بهره برده است. همسر نظامی گنجوی – آفاق یک اوزان بوده و این داستان را او روایت می‌کرده است و نظامی از این روی علاقه‌مند وی شده بود که حاکم دربند این حالت بدید و کنیز را بدو هدیه داد. اما نظامی هرگز به چشم کنیز بدو ننگریست بلکه دل بدو داد و همسر خود کرد.

سومین اثر دوره‌ی خزران، نامه‌هایی است که خاقان خزران به نمایندگان خلفای عباسی نوشته و از آنان درخواست کرده است فقیهانی را برای شرکت در مباحثه‌های دینی با نمایندگان ادیان دیگر – مسیحی و یهودی به دربار خاقان معرفی کنند. این کتاب که امروز در دست است با نام مکاتبات خزران (خزر لوحه‌لری) منتشر شده است و متن آن نامه‌هایی است که شاه خزر به نماینده‌ی خلیفه در اسپانیا نوشته است. این نامه‌ها در سال ۷۴۰ میلادی نوشته شده‌اند و بین یوسف شاه خزری و حمدای ابن شفروت رد و بدل شده است. (پاویچ، ۱۴۰۱، ۱۷).

بعد از دهه‌های نخست اسلام، عالمان، شاعران و بزرگانی از ترکان آذربایجان در سرزمین‌های اسلامی – شبه جزیره‌ی عربستان حضور داشته و ضمن همکاری با خلفا، آثاری به عربی نیز نوشته‌اند و جالب آنکه روحیه ملی و طرفداری از آذربایجان در خلاقیت

این بزرگان حس می‌گردد. از این شاعران در دوره بنی امیه می‌توان موسی شهوات، اسماعیل ابن یسار و دیگران را نام برد که با گذشت زمان، تعداد این شاعران بیشتر و بیشتر شده است.

(ادامه دارد)

منابع:

- آرتور امانوئل کریستنسن، «فراسوی دریای خزر»، انتشارات طهوری، ۱۳۸۵.
- آرتور گستر، خزران، ترجمه محمدعلی موحد، تهران، ۱۳۶۱.
- ابراهیم اصطخری، مسالک الممالک، ج ۱، ص ۲۲۵، به کوشش دخویه، لیدن، ۱۸۷۰.
- ابن حوقل، صوره الارض، ترجمه: جعفر شعار، تهران، ۱۳۴۶.
- ابوالحسن علی ابن حسین مسعودی، مروج الذهب، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، تهران، ۱۳۷۸.
- ابوریحان بیرونی، ۹۶۴: الجماهر فی معرفه الجواهر. آ.م. بلنیتسکی، حیدرآباد ۱۳۵۵.
- احمد آلتونگوک، ایران و توران در کشاکش تاریخ، ترجمه: پرویز زارع شاهمرسی، تبریز، ۱۳۹۴.
- احمد بن فضلان، رساله، ج ۱، ص ۱۰۶، به کوشش سامی دهان، دمشق، ۱۳۷۹ ق/ ۱۹۶۰.
- احمد بن رسته، الاعلاق النفیسه، ج ۱، ص ۱۳۹، به کوشش دخویه، لیدن، ۱۳۰۹ ق/ ۱۸۹۱ م.
- احمد بن اسحاق یعقوبی، تاریخ یعقوبی، دو جلدی، ترجمه: محمد ابراهیم آیتی، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۱.
- ابوالحسن مسعودی، مروج الذهب، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵.
- اسماعیل بن عمر ابن کثیر، البدایه والنهایه (۱۴ جلد)، المحقق: خلیل شهاده، دارالفکر، بیروت، ۱۳۵۷.
- ا.م. دیاکونف، تاریخ ماد، ترجمه کریم کشاورز، تهران، پیام، ۱۳۵۷.
- ای. گریگوری تیموتی، تاریخ بیزانس، ترجمه: جواد مرشدلو، نشر سمت، ۱۴۰۰.
- برتولد اشپولر، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ترجمه: مریم میراحمدی، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ سوم، ۱۳۷۷.
- بهاءالدین اؤگل، امپراتوری بزرگ هون، ترجمه: علی داشقین، تبریز، ۱۳۸۴.
- ج. ج. ساندرز، تاریخ فتوحات مغول، تهران، ابولقاسم حالت، ۱۳۶۳.
- رحیم رئیس نیا، آذربایجان در سیر تاریخ ایران، جلد اول، انتشارات مینا، چاپ سوم، ۱۳۷۹.
- ریچارد فولتز اوستیایی: سکاهاى مدرن قفقاز، لندن، بلومزبری، ۲۰۲۱، ص ۵۰-۴۴.
- رقیه بهزادی، قوم‌های کهن، الان‌ها (آس‌ها)، مجله «چیستا» دی ۱۳۶۸ - شماره ۶۴، ص ۴۷۹ - ۴۸۴.
- رنه گروسه، امپراتوری صحرانوردان، ترجمه: عبدالحسین میکده، تهران، ۱۳۶۵.

- عبداللهی، عبدالله، ولایی، محمد و انوری، آرزو (۱۳۹۲)، نقش سرمایه‌های اجتماعی در کاهش فقر روستایی در روستای قیچاق، فصلنامه اقتصاد فضا، سال دوم، شماره ۴.
- عبدالله عبداللهی، محمد ولایی آرزو و انوری، نقش سرمایه‌های اجتماعی در کاهش فقر روستایی در روستای قیچاق، فصلنامه اقتصاد فضا، سال دوم، شماره ۴، ۱۳۹۲.
- عثمان توران، وقف‌نامه‌های دوران سلجوقی (۳). مترجم: حجت فخری. در نشریه: «وقف میراث جاویدان». بهار و تابستان ۱۳۸۰ - شماره ۳۳ و ۳۴. ص ۵۸.
- لیو گومیلوو، قدیم تورکلر، کؤچورن: زکیه ذوالفقاری، ویراستار: م. کریمی، تبریز، ۱۴۰۰.
- لیو گومیلوو، کشف خزرستان، ترجمه: ایرج کابلی، تهران، ۱۳۸۲.
- ضیا بنیادف، آذربایجان آتابیگلر دولتی، باکی، ۲۰۰۷، کؤچورن: م. کریمی، تبریز، نشر اختر.
- میلوراد پوویچ، لغت‌نامه خزران، ترجمه: امین اصلانی، نشر نقره، ۱۴۰۱.
- محمد ولایی، محمد، تنوع بخشی به اقتصاد روستایی جهت تحقق توسعه پایدار روستایی، مطالعه موردی دهستان مرحمت آباد شمالی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه زنجان، ۱۳۹۲.
- عثمان ندیم تونا، رابطه‌ی زبانهای سومتری و ترکی، ترجمه: فخران پورنجفی بالوو، اورمیه‌نشر اولکر، ۱۳۹۱.
- عزالدين ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ترجمه: سیدحسین روحانی، انتشارات اساطیر، ۱۳۹۱.
- غیاث‌الدین غیب‌اله‌یغو، آذربایجان تورکلری نین تشکلو تاریخیندن، کؤچورن: م. کریمی، تبریز، انتشارات نباتی، ۱۴۰۳.
- فریدون آغاسی‌اوغلو جلیل‌اوو، ۹ بیتیک، کؤچورن: م. کریمی، تبریز، انتشارات نباتی و آذرتوران، ۱۴۰۴.
- محمدتقی زهتابی، ایران تورکلری نین اسکی تاریخی، ۳ جلد، تبریز، نشر اختر، ۱۳۷۸.
- مهدی رضائی، بررسی ساختار آواشناسی گویش‌های جنوب زنجان (قیدار، گرماب و شاهسون)، آوای خاور، ۱۳۹۶.
- محمد جریر طبری، تاریخ طبری، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، ۱۶ جلد، انتشارات اساطیر، ۱۳۹۴.
- محمود جعفری دهقی، بازشناسی منابع و مآخذ تاریخ ایران باستان، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ۱۳۹۱، ص ۲۵۶-۲۵۷.
- محمدتقی امامی خویی، نبرد ملازگرد یا خندق دوم دنیای اسلام، نشریه: «علوم انسانی دانشگاه الزهراء»، بهار ۱۳۸۴ - شماره ۵۳ (علمی-پژوهشی)، ص ۵۶.
- محمد بلعمی، تاریخ بلعمی، تصحیح: ملک الشعراى بهار، تهران، کتابفروشی زوار، ۱۳۴۱.
- محمد جریر طبری، تاریخ طبری، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، ۱۶ جلدی، انتشارات اساطیر، ۱۳۶۲.

- م. کریمی، آذربایجان از پگاه تاریخ تا امروز، ۲ جلد، ونگور، انتشارات پان به، ۲۰۲۵.
- م. کریمی، ائلیمیزین نیسگیل قالاغی (زندگی و آثار پروفیسور زهتابی)، تهران، انتشارات تکدرخت، ۱۳۸۹.
- میرزا کاظم بیگ، دربندنامه، سن پترزبورگ، ۱۸۵۱ / تفلیس، ۱۸۹۸.
- میرزا حیدر وزیرف، دربندنامه جدید، یکوشش: جمشید کیانفر؛ نوری محمدزاده، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۲۰۰۷.
- نیل اسمیت، دیردری ویلسون، زبان شناسی نوین – نتایج انقلاب چامسکی، ترجمه: ابوالقاسم سهیلی، علی اصرف صادقی، علی صلحجو، مجدالدین کیوانی، یحیی مدرسی، رضا نیلی پور، انتشارات آگاه، ۱۳۶۷.
- ناشناس، حدود العالم من المشرف الی المغرب، تصحیح: منوچهر ستوده، ناشر: کتابخانه طهوری، ۱۳۶۲.
- و. بارتولد، تاریخ ترکهای آسیای میانه، ترجمه: دکتر غفاز حسینی، تهران، ۱۳۷۶.
- و. بارتولد: مینورسکی، حواشی بر حدود العالم، مقدمه: بارتولد، حواشی: مینورسکی، ترجمه: میرحسین شاه، تصحیح و ح. اشی: مریم میراحمدی؛ غلامرضا ورهرا، دانشگاه الزهراء، ۱۳۷۲.
- و.م. دانلوپ، تاریخ خزران، ترجمه: محسن خادم، تهران، ۱۳۹۹.
- و.پ. آکسیف، کهن ترین جمعیت اروپایی نژاد (یورپود) آسیای میانه و اخلاف آن، مسائل انسان شناسی قومی و مورفولوژی انسان، ۱۹۷۴.
- وهب بن منبه، التیجان فی ملوک حمیر، الدراسات والأبحاث الیمنیه، صنعاء، یمن، ۱۹۷۹، ص ۴۱۶.
- یوسف مجیدزاده، تاریخ و تمدن بین النهرین، ۳ جلدی، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۴۰۱.

İqrar Əliyev. Azərbaycan dili tarixi, Bakı, 1956.

Mehmet Kıldıroğlu. Kuman/Kıpçaklar, Ankara: Berikan Yayınevi, 2022.

Akdes Nimet Kurat. Peçenek Tarihi, İstanbul, 1937.

Akdes Nimet Kurat. Avarlar, Tarih İncelemeleri Dergisi, No. 1, 2011.

Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994, s. 80.

Besim Atalay. Türk dili kuralları, 1931.

Bahaeddin Ögel. Büyük Türk İmperyası, Ankara: Türk Tarihi Kurumu, 1962.

Carl Waldman & Catherine Mason, Encyclopedia of European Peoples, Volume 2, New York: Infobase Publishing, 2006, p. 769.

Deutsches Archäologisches Institut: Ernst Emil Herzfeld Abteilung Teheran, Archaeologische Mitteilungen aus Iran, Band 19, Dietrich Reimer, p. 89.

E. Bretschneider K. Paul, Trench, Trübner & Company, Limited, 1910.

- Faruk Sümer, Oğuzlar, Ankara Üniversitesi, 2017.
- F. Ağasioğlu Cəlilov. Azər xalqı, II. nəşri Bakı, 2006.
- F. Ağasioğlu Cəlilov. Doqquz Bitik, Bakı, 2014.
- Jorgen Laessoe, People of Ancient Assyria, Trans. by F. S. Leigh-Browne, Published 1963.
- Golden, Peter B. The Turkic world of Mahmud al-Kashgari, 1978, p. 522.
- Ghazi Baraj, The most ancient history of the Bulgars, Ed.M. R. Karimi, Vancouver, Pan Beh, 2025.
- Hosain Namik Orkun, Eski Türk Yazitlari, Ankara, 1994.
- Jean Pail Roux, Türklerin Tarihi, Çev.: A. Kazancigil / L. Arslan Özcan, Ankara, Dergah, 2013.
- Jørgen Læssøe, People of Ancient Assyria, Routledge, 2014.
- Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lûgat-it-Türk - I, Çev: B. Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- "Kipchak | people", Encyclopedia Britannica, 2020.
- Mehdi Rizaei, İran-Zencan Bölgesi Kayder ve Yöresi, Avaye Khaver, 1396.
- Muherrem Ergin, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, 2008.
- Marc Van De Mierop, Sumerian Administrative Documents from the Reigns of Ishbi-Erra and Shu-Ilishu, 1987.
- Mıkayıl Baştı ibn Şems Batır, Şan kizi dastanı, Ankara: Türk Kültür Bakanlığı, 1991.
- Reza Nur, Türk Tarihi, Istanbul, Matbaa-yi Amire, 1924, 225.
- Tofiq Hacıyev, Azərbaycan dili tarixi, Bakı, ADU nəşri, 1976.
- (Uchiyama et al. 2020): "Most linguists and historians agree that Proto-Turkic, the common ancestor of all ancient and contemporary Turkic languages, must have been spoken somewhere in Central-East Asia (e.g. Róna-Tas, Reference Róna-Tas1991, p. 35; Golden, Reference Golden1992, pp. 124.127; Menges, Reference Menges1995, pp. 16-19)."
- Van De Mierop, King Hammurabi of Babylon, AXFORD Blackwell, 2005.
- Vab De Mierop, A History of the Ancient Near East, Blackwell Publishing, 2016.
- Ziya Bünyadov. Y. Yusifov. Azərbaycan tarixi, Bakı, 2006.
- <https://sajed.musa.blog.ir>
- <https://fr.wikipedia.org/wiki/Turukkéens>

